

HANDELS- OG SØFARTSMUSEETS FLISESAMLING

En vejledning

Af

DICK LUITING

I året 1956 har Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg erhvervet en samling hollandske, eller nøjagtigere nordnederlandske fajancevægliser med maritime motiver, alle fra 16-1800-tallet. Hvad museet fra tidligere tid ejer af fliser og fajancer er beskedent, omend ikke uden betydning. Først og fremmest må nævnes et smukt tebord med fajancebakke, formodentlig fra Slesvig; dekorationen er i manganfarve på elfbensfarvet baggrund, og motivet viser formentlig Christiansø med fæstningstårnet, omgivet af russiske, svenske, hollandske og danske skibe; den spinkelt tegnede rammeornamentering har rocaille-mønster, og på en fane forneden ses Christian VII's monogram, hvad der daterer bordet til anden halvdel af 1700'erne (fig. 32). Desuden ejer museet en meget smuk ottekantet desserttallerken, blå-hvid med tydeligt kinesisk indslag i dekorationen og formgivningen (Wan Li-stilen), Delfter fabrication fra o. 1640 (fig. 1), samt to skibsfliser fra kabyssen på det danske orlogsskib „Snarensvend“, som blev skudt i sæk ud for Snekkersten 1658 (fig. 2-3); tallerknen og fliserne blev 1952 taget op af en vragsfisker.

Efter oversvømmelserne i marsklandet vest for Tønder i 1634 begyndte mange danskere derfra at søge arbejde i Holland, i skibsfarten, i skibsbyggeriet, i fiskeriet. Bl. a. lærte danskerne af hollænderne at drive hvalfangst. Allerede før Holland sluttede fred med Spanien efter den 80 år lange krig havde landet arbejde og muligheder for mange udlændinge, og det må have

været et stort antal danskere, som tog sæsonarbejde eller permanent arbejde inden for hollandsk søfart og fiskeri. Holland gik dengang sine egne veje; det var blevet selvstændigt, handel og søfart havde åbnet nye horisonter og gav landet en meget stor nationalindtægt. Den unge hollandske fajanceindustri fulgte med i udviklingen; i årene omkring 1620–50 blev landets fajanceprodukter ægte hollandske, men på den anden side blev de takket være søfarten aldrig udelukket fra udenlandsk påvirkning. Den hollandske flise, først fremstillet i Rotterdam, blev i disse år fabrikeret i mange andre byer, specielt havnebyer som Hoorn, Makkum, Workum, Enkhuizen, Amsterdam – alle omkring Zuidersøen, – samt i Middelburg, Delft osv.

Oprindeligt var de hollandske fliser kun fremstillet som gulvfliser og forsynet med blyglasur; ligeledes benyttedes de ofte til kamener i beskeden målestok og var da ofte uglaserede. Men snart fik man øjnene op for, at fliserne kunne være et meget praktisk isoleringsmateriale i de hollandske hjem, som ofte var fugtige. Som isolering mod vand og fugt var fliserne simpelthen ideelle i kældre, køkkener osv. Man finder derfor også den dag i dag oftest de ældste fliser i gamle kældre i Holland. Da tyskerne i maj 1940 bombarderede den gamle bykerne i Rotterdam, var det nødvendigt bagefter at fjerne alle ruiner og bygningsrester før genopbygningen, og dér fandt man tusinder af gamle fliser, som har givet os et meget rigt studiemateriale, ved hjælp af hvilket man har kunnet fastslå, at Rotterdam har været det første sted, hvor man lavede vægfliser i Holland.

Men ikke bare i husene kunne fliser bruges. De var også ideelle som ildisolering, f. eks. i skibskabysser. I alle de hollandske skibe indsattes der vægfliser i kabysserne, og det kan formodes, at det samme var tilfældet andetsteds, i hvert fald viser det omtalte vragsfund af „Snarensvend“, at det også har været brugt i danske skibe.

Vi ved meget lidt om de mere end 80 fliseindustrier, som Holland har haft, og ligeså lidt om de kunstnere, som har arbejdet for dem. I vore dage er der kun én tilbage af alle de mange hollandske flisefabrikker, nemlig *Tichelaar* fabrik i Makkum, som stadig fabrikkerer fajancer og fliser. Tiden er

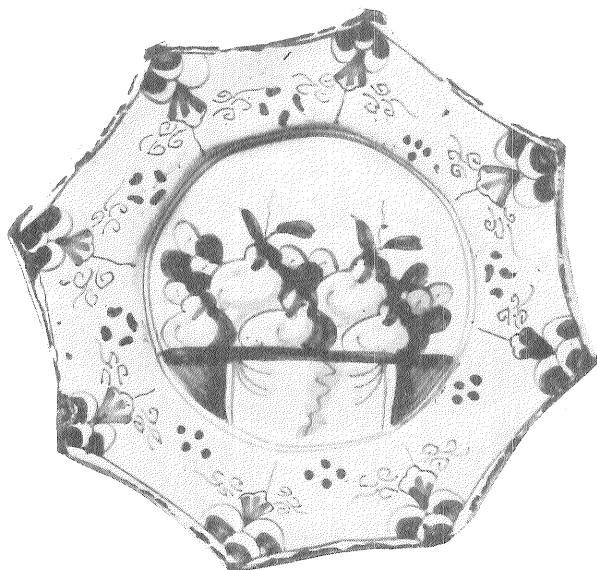

Fig. 1. Ottekantet fajancedesserttallerken, blå/mangan, med fremstilling af bord med frugter. Sign. *Pieter Fransz. van der Lee*; Delft, o. 1640; i randen stærk kinesisk påvirkning (Wan Li-stil, Ming-dynastiet, 1368–1619); motivet i midten italiensk. – Vragfund fra det danske orlogsskib „Snarensvend“, sænket 1658 ud for Snekkersten, optaget 1952. – Diam. 205 mm (museums-nr. 909:53).

*pieter
franz
van der
lee*

Fig. 1a. Signatur på tallerken fra „Snarensvend“.

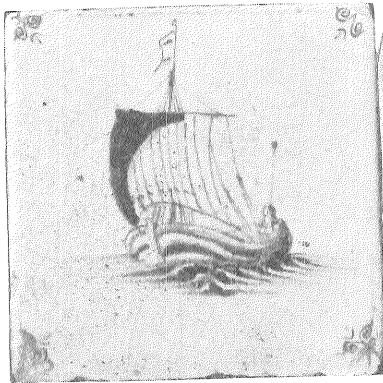

Fig. 2.

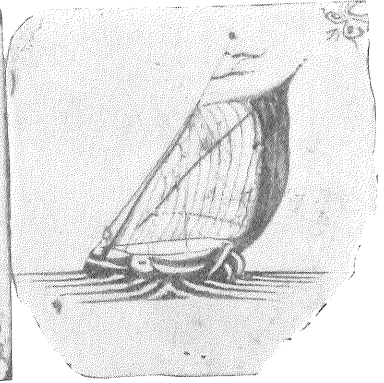

Fig. 3.

Fig. 2-3. Hollandske småskibstyper; fliser, blå, hjørnecornament: oksehoved; frisiske, omkr. 1640 eller kort før. Vragfund fra det danske orlogsskib „Snaarensvend“, vist bygget før 1637, ombygget 1651; fra kabyssen; bærer spor af ild og af havets indvirkning. — 130 × 130 mm (912-13: 53).

dog løbet fra flisen. Som turistvarer fremstilles adskillige moderne fajancer og også fliser nutildags, med efterligning af den gamle bemaling, men disse fliser er fabrikeret i moderne engelsk stengodsteknik, og mønstrene er mere end triste og ganske uden kunstnerisk værdi.

Man har gennem arkiverne ikke fyldestgørende oplysninger om den ældre flisefabrikation. I byen Delfts arkiv findes en del stof vedrørende 1600-tallet. Frisisk Museum i Leeuwarden ejer værdifuldt kildemateriale fra det omtalte firma Tichelaar's virksomhed, omfattende anden halvdel af 1700-tallet (Tichelaar betyder tegl- eller flisefabrikant). Det bedste indblik i fremstillingen får vi i en lille bog af *Gerrit Paape*: „De plateelbakker of Delftsch aardewerkmaker“; den er fra 1794, altså ret sen. Dog giver den ret gode oplysninger, da fremstillingen af fliser sikkert har været stærkt traditionsbundet gennem tiderne. Desværre var Paape selv ikke fagmand, og han går ikke altid i detailler. Vi må antage, at adskillige fabriktionshemmeligheder ikke blev fortalt ham. Hvad vi derudover kan støtte os til er et flisebillede med en nøjagtig fremstilling af en frisisk flisefabrik

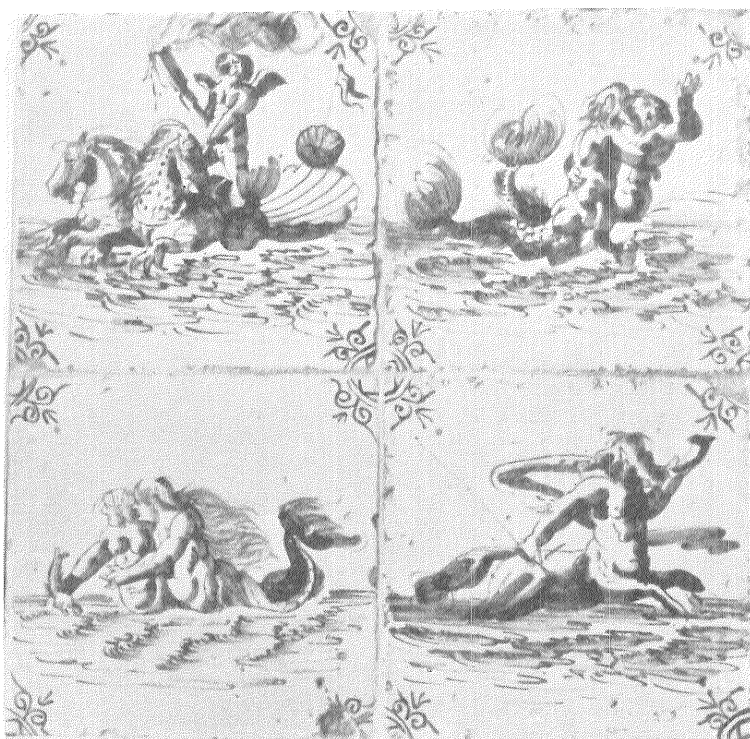

Fig. 4. Havfolk („watervolk“) samt Helios (til venstre foroven) ; flisebillede (2 × 2 fliser), blåt; hjørneornament: „okshoved“; fra Rotterdam eller Delft; omkr. 1640. – 268 × 268 mm (415 : 56).

i Bolsward 1737, nu udstillet i den keramiske afdeling i Rijksmuseum i Amsterdam (fig. 17).

Flisefabrikkerne har ligget i udkanten af byerne, fordi man havde brug for megen plads, og op til en kanal, da leret blev transporteret pr. båd til fabrikken, ligesom de færdige produkter afsendtes på samme måde. I havnebyerne lå flisefabrikkerne i nærheden af havnen. Deres nøjagtige beliggenhed kender vi imidlertid kun ganske få steder. I forfatterens hjemby, Alkmaar i Nordholland, har der været en betydelig fliseindustri, hvis produkter, nogle af dem med særdeles yndige motiver, bl. a. også blev eksporterede til Danmark. Men skønt man allerede for ca.

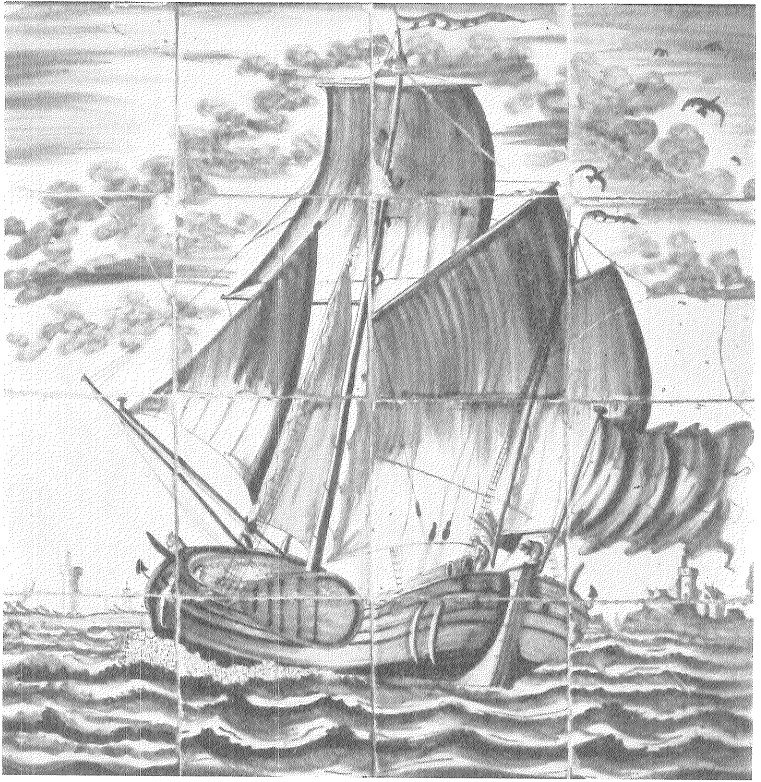

Fig. 5. Hollandsk kuf; flisebillede (4×4 fliser), blå; frisisk; fra bondegård ved Schagerbrug, opsat 1643 (bryllupsgave fra bonde til hvalkommandør, der giftede sig med dennes datter). Det ældste flisebillede i Nord-europa, i det hele taget et af de ældste eksisterende. —
505 \times 505 mm (215:56).

20 år siden begyndte undersøgelserne om, hvor fabrikken har ligget, er det endnu ikke lykkedes at fastslå dette, udover at man véd, hvilken del af byen det var. Det samme er tilfældet i nabobyen Hoorn. Dette er beklageligt, fordi en udgravning, som det f. eks. har været tilfældet i Kellinghusen i Holsten, kan give os mange oplysninger, idet en sådan fabriks affaldsplads med kasserede produkter frembyder et rigt kildemateriale.

Man hentede leret i nærheden, hvor det fandtes, undertiden

Fig. 6. Fajanceskål med fremstilling af skib (3 gange samme motiv), blå/mangan; frisisk, omkr. 1650. — Diam. 233 mm, højde 120 mm (231 : 56).

dog langt væk fra. Ofte blandede man forskellige slags ler. Den frisiske fliseindustri fik sit ler pr. skib fra Østfrisland, ja helt fra den anden side Bremen, og i Vestholland kunne man ofte hente det så langt borte fra som fra Nordbelgien. Man brugte tit ler, aflejret i vandløb; den første fliseindustri i 1500'erne (i Antwerpen og Rotterdam) har sikkert taget sit materiale i floderne. Leret blev fra skibene anbragt på store bakker eller kister af træ og blandet af en „*aardewasser*“ (= jordvasker), som kendte blandingsformlen. I begyndelsen har denne blanding ikke altid været homogen, hvad der tydeligt nok kan ses på Antwerpen og Rotterdam fliserne, når de brækkes over. Hver fabrik brugte sin egen lerblanding. De forskellige mængder jernoxyder i leret giver sammen med blyet flisegodset en farve, som kan variere fra rød til gulhvid. På grundlag af denne farve kan eksperter bedømme flisernes fabrikationssted. De frisiske fliser er ofte gule, de nordhollandske orangerøde; de tidligere rotterdamske stærkt gule med brunrøde pletter og striber, hvorimod de senere på grund af jernilten er rødagtige. Delfter fliserne er gulgrå. O. s. v.

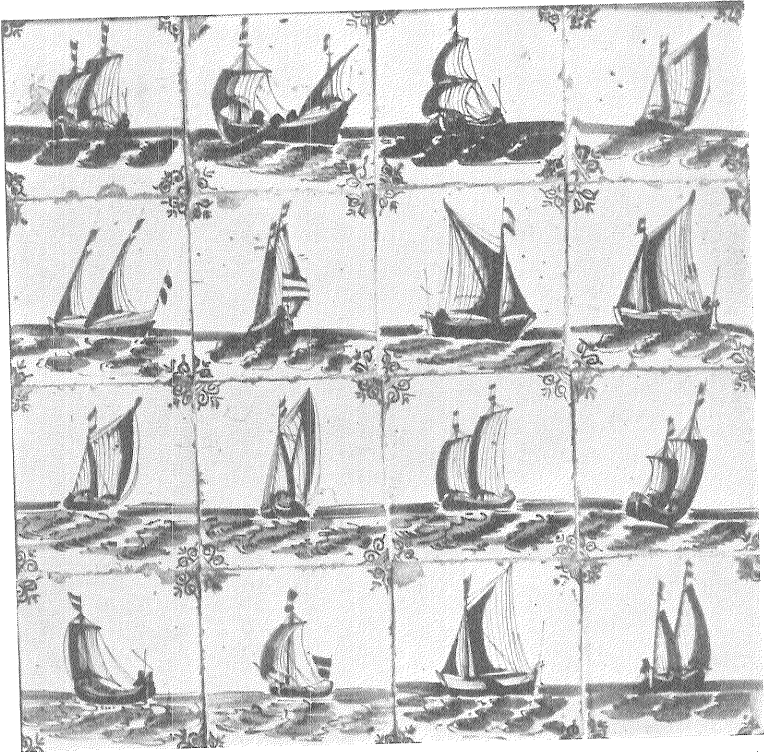

Fig. 7. Hollandske småskibe og fiskerfartøjer; flisebillede (4×4 fliser), blåt; hjørneornament: „oksehoved“; fra Rotterdam eller Delft; omkr. 1650; har siddet i kamin i gård i Schagerbrug, tilhørende en hvalkommandør. — 510×510 mm (216:56).

Imidlertid kender vi ikke farven på alle fabrikater, og med de skiftende tider forandrede blandingen. Desuden havde hver „aardewasser“ sin specielle opskrift for blandingen, ligesom en murer i vore dage. Man vil forstå, at man i Holland stadigvæk fortsætter undersøgelsen af denne så vigtige og komplicerede side af flisernes teknik; især gøres der her et arbejde af Rijksmuseum i Amsterdam.

Når leret var blevet tørt, blev det stablet op i blokke til yderligere tørring og derefter transporteret til fabrikken, hvor man opbevarede det under tilsætning af så meget vand, at det be-

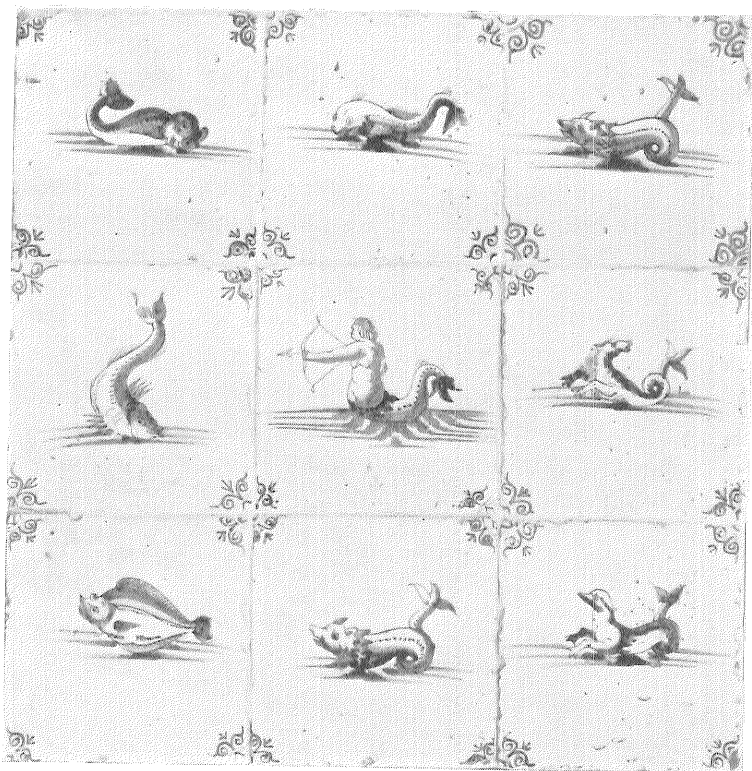

Fig. 8. Havfrue med flitsbue, omgivet af fantasifisk og havuhyrer; flisebilde (3 × 3 fliser); blått; hjørneornament: „oksehoved“; vesthollandsk, omkr. 1650; fra fiskerhjem i Egmond. – 393 × 393 mm (249:56).

holdt sin plastiske evne. I fabrikken arbejdede ælteren („aarde-trapper“) på et trægulv, hvorpå der var strøet lidt sand. Her anbragte han lerblokkene, hvorpå han flere timer trampede rundt i leret, til det til sidst blev som en stor pandekage. Når leret var godt blandet, blev det transporteret til en „walker“, som havde sit værkstedsbord i nærheden af ovnen. Han rørte så længe rundt i massen, til der ikke mere var luft deri. På store borde var der lavet små firkantede træforme, lidt større end fliserne, da disse trækker sig sammen i ovnen. I hver form blev der presset en lerklump, og med en kobbertråd skar man det

overflødige ler væk. I hver form var der små søm i hjørnerne for at holde på leret, mens man skar med kobbertråden. De ældste fliser opviser fire huller, de yngre kun to. Det er forkert, som man så ofte gør, at betragte disse huller som anbragt med hensyn til tørringen eller til opstablingen i ovnen.

De firkantede lerplader, som var 5 tommer i kvadrat, blev nu tørret i nærheden af ovnen. Da denne tørringsproces og den senere brænding i ovnen ikke altid forløb lige regelmæssigt, forstår man, at ingen af de ældre fliser har helt nøjagtigt samme format, men er lidt forskellige i størrelse. – Efter denne tørring blev lerpladerne af en mand, kaldet „vloerwerker“, langsomt og forsigtigt anbragt i ovnen til første brænding. Dette første brændingsprodukt hedder bisquit (egl. to gange brændt; bruges dog som i porcellænfremstillingen specielt om uglaseret gods). Ovnen blev muret til, efter den var antændt. Efter længere tids brænding blev indholdet af ovnen afkølet, hvad der varede endnu længere. De udtagne bisquit-fliser blev stykke for stykke banket mod hinanden, så man af lyden kunne fastslå, om de var hele. Det var et kæmpemæssigt arbejde, da det drejede sig om titusinder af fliser. De hele fliser blev bragt til „spatser“, manden som skulle rense dem for snavs, fedt og askerester. I de første hundrede år var ovnrummet, hvor fliserne blev brændt, nemlig ikke adskilt fra fyrrummet; først i slutningen af 1600-tallet gik man over til en sådan adskillelse, hvad der som resultat gav et langt bedre og renere produkt og et mindre tab af ubrugelige fliser. Det ser i vore øjne mærkeligt ud, at det skulle tage så lang tid, inden man opnåede en bedre udformning af ovnen, da prisen dog allerede fra århundredets midte spillede så stor en rolle for produktionen.

Fliserne passerede nu over til „witgever“, en mand som sad ved en tønde med den hvide tinglasurblanding. Han overstrøg den ene side af flisen, hvorefter den blev lagt til tørre på et bræt. Tinglasuren blev fremstillet af fabrikken selv efter hemmelig recept. Desværre kender vi derfor ingen nøjagtige opskrifter. Vi ved, at man i Delft brugte én del engelsk tin til tre dele bly, som blev brændt sammen til en hvid aske. Man kunne også bruge kobber, hvad der gav en mere blåagtig virkning i det

Fig. 9.

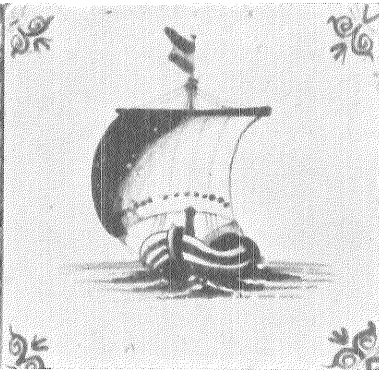

Fig. 10.

Fig. 9. Putto på delfin; flise, blå; hjørneornament: „edderkop“; omkr. 1650. - 130 × 130 mm.

Fig. 10. Mindre hollandsk fartøj; flise, blå; hjørne: „oksehoved“; omkr. 1670. - 130 × 130 mm.

Begge kabysfliser fundet i vrug, sunket i Zuiderzøen; med spor af ild (i flisen t. h. er hullerne udfyldt med gips). (417-18: 56).

Fig. 11.

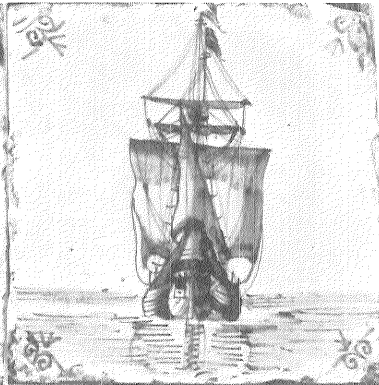

Fig. 12.

Fig. 11. Putti på ryggen af havuhyre; flise, blå; hjørne: oksehoved; frisisk, omkr. 1660. - 132 × 132 mm.

Fig. 12. Hollandsk fløjte; flise, blå; hjørne: oksehoved; frisisk, omkr. 1660. - 130 × 130 mm.

Begge stammer fra sejlmagerhus i Workum; de har rødlig tinglasur på grund af iblandet jern, formentlig ved uheld (11-12: 57).

Fig. 13. Skabelon (*spons*) til bemaling af flise. Den består af et tyndt stykke gråt papir, hvorpå en tegning af en musketer; stregerne er gennemprykkede med fine huller. På bagsiden spor af trækulstøvet, der blev drysset gennem hullerne. Signeret P.G. (Pytter Grauda, fra Harlingen); omkr. 1690 (ca. 130 × 150 mm). – Tilhører mag. art. Sigurd Schoubye, Tønder museum.

hvide. Af stor sjældenhed er fliser med stærk lyserød glasur, sikkert som følge af indblanding af jern i tinglasuren (en sådan ejes af forfatteren, to af Handels- og Søfartsmuseet (fig. 11 og 12)). Var der fedt på fliserne, kom der blanke pletter på dem; disse træffes især på de ældste fabrikater. På nogle fliser ses der ganske små krakeleringer („*haarscheuren*“) i glasuren, hvad der skyldes en mindre god blanding af det hvide, så glasuren krympede sig for meget under afkølingen. De kan dog

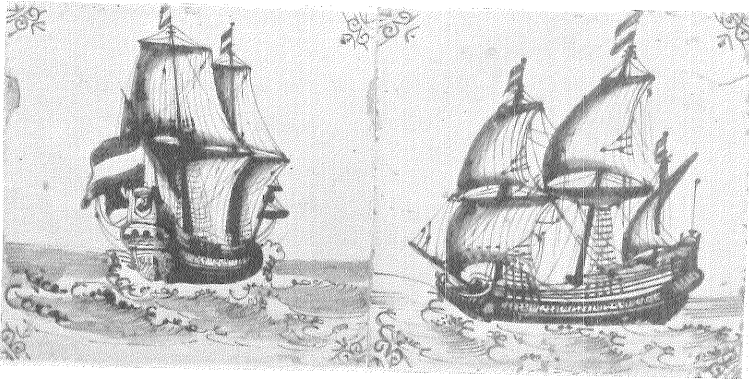

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 14. Hollandsk pinasse; flise, blå/mangan; hjørneornament; „oksehoved“; fra Delft; omkr. 1658-60; kopi efter Nooms. - 127 × 129 mm (84: 57).

Fig. 15. Hollandsk ostindiefarer; flise, blå/mangan; hjørneornament: „oksehoved“; fra Rotterdam; omkr. 1670; kopi efter Nooms. - 129 × 130 mm (85: 57).

også være opstået ved at den færdige flise kan have været udsat for store temperatursvingninger, f. eks. når de har været brugt som kabysfliser (fig. 2-3, 9-10).

Derpå fulgte bemalingen af flisen, og flisemaleren, „*tegelschilder*“, gav flisen dens dekoration. Han sad ved et langt bord. Som forlæg kunne han bruge kobberstik, raderinger, tegninger o. s. v. eller også fliser, som han tidligere havde malet. Og ved siden af kunne han bruge sin fantasi. Fliserne blev langtfra altid påmalet individuelt. Ofte brugte man skabeloner („*sponsen*“), tynde stykker kobber eller papir, hvori mønstret var indprikket med små huller. Ved at drysse støv af brændt trækul på disse, aftegnedes mønstret på flisen nedenunder. Maleren havde så blot at forbinde prikkerne til linjer; hans personlige arbejde indskrænkede sig til at sætte skygger på og tegne hjørneornamenter på fri hånd (fig. 31, 35, 36, 38, 39, 40, alle andre fliser er håndtegnede).

Fliserne blev ofte komponeret sammen til hele flisebilleder (fig. 5, 37 og farveplanchen), eller man tegnede havet som

Fig. 16. Flisemaler („tegelschilder“) i færd med at blande blå farve til bemaling af fliser eller flisebillede foran på bordet; omkr. 1640; flisefragment fundet af forfatteren 1957 i Alkmaar ved kloakudgravning (i Tønder museum).

en slags guirlande, så flere fliser kunne sammenstilles (fig. 4, 7, 18, 19, 20, 24, 29, – o. fl.).

Den blå farve kunne sammensættes efter følgende recept: 50 pund safir, 25 pund sand og 25 pund potaske. Forfatteren fandt 1957 et flisefragment ved kloakudgravning i Alkmaar; det stammer fra omkr. 1640 og viser flisemaleren i færd med at blande sin blå farve. Det er muligvis et selvportræt af en flisemaler, og i så fald det eneste som kendes; at han har været en betydelig person, en „meester“, ses af hans påklædning og hat. Foran på bordet har han de fliser (eller det flisebillede) som skal males (fig. 16). Hver fabrik havde sin egen farve-

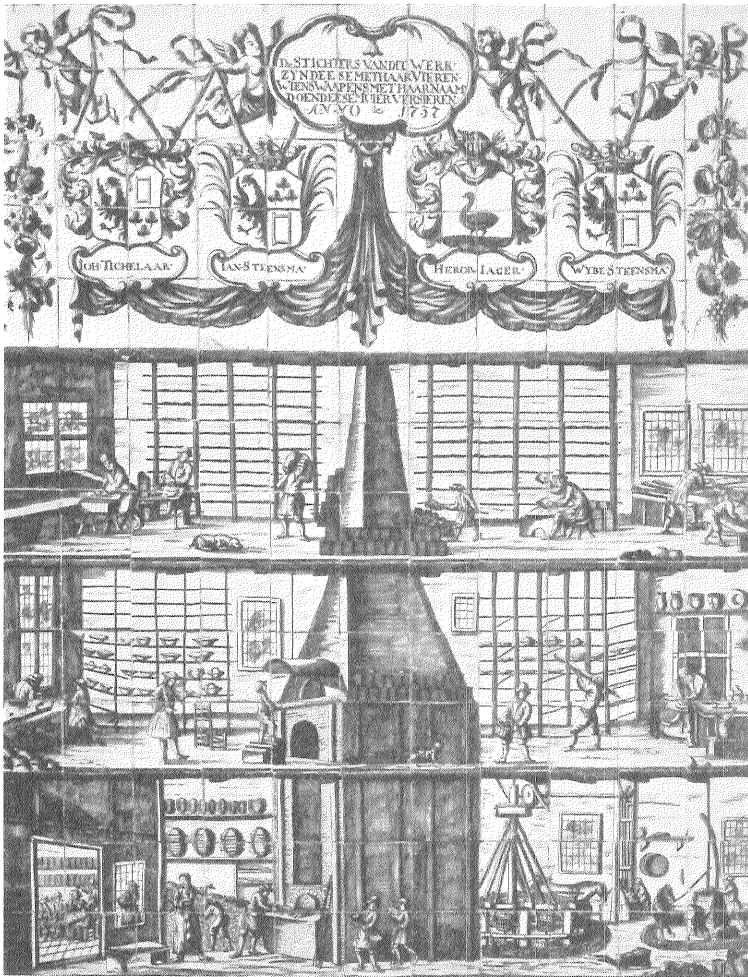

Fig. 17. Flisefabrik („tegelbakterij“) i Bolsward 1737; flisebillede (14 × 11 fliser) i Rijksmuseum, Amsterdam. – Fot. Rijksmuseum.

nuance, som i forbindelse med glasurens hvidhed, bemalingen og flisernes tykkelse kan give eksperterne oplysning om, hvorfra flisen stammer, – omtrent da. Stadigvæk er det nemlig ikke helt muligt at tids- og stedfæste alle fliser nøjagtigt. Senere undersøgelser har vist, at det ofte var elever, som malede „ossekop“-

hjørnerne. På grund af dette har disse hjørneornamenter mindre betydning i totalbilledet m. h. t. bedømmelsen, end man tidligere har antaget. Et eksempel på at mesteren malede figurerne og eleven hjørnerne har vi i fig. 8.

Efter bemalingen med blått fik flisen et nyt lag glasur („*kwaart*“), denne gang gennemsigtigt. Den recept, Paape angiver, er unøjagtig, hvorfor den ikke skal gengives her. Dette lag gav fliserne en højere glans. På dette område opnåede Delft en kvalitet, der stod langt over de frisiske fliser og forøvrigt også alle de andre hollandske fliseindustriens. Det delftske fabrikat var det mest fuldkomne i sin imitation af kinesisk porcellæns-glans, derfor betragtes disse fliser („*Delftse tegels*“) – ligesom de rotterdamske – som keramiske højdepunkter. Et særligt smukt eksempel på skibe, tegnede i hånden og ikke efter skabelon, er de 10 delftske fliser på Handels- og Søfartsmuseet (fig. 24); de giver tydeligt vidnesbyrd om at være tegnet af en mester og er et af højdepunkterne i fliseteknikken. To store mestre inden for skibsflisemaleriet er *Cornelis Boumeester* og *Jan Aelmis*, og de var også tekniske eksperter; deres flisebilleder har den samme pragtfulde kvartsglasur.

Efter bemalingen blev fliserne for anden gang brændt i ovnen. Temperaturen blev langsomt sat op til ca. 1000° Celsius, og brændingen varede omkring 40 timer. I ovnen kunne der også godt være tallerkner og fajancer til brænding. Efter denne var fliserne færdige til transport og brug. Forsendelsen skete altid i kasser, hvor fliserne stod på højkant.

Den senere, bedre byggede ovn ses på Rijksmuseums billede af flisefabrikken i Bolsward fra den frisiske fliseindustriens blomstringsperiode (fig. 17). I midten ses ovnen, der går gennem alle bygningens tre etager. Forneden er der lige lagt brændsel i fyret. På første og anden sal er der stablet fliser til tørre omkring ovnen, og hele opvarmningen af fabrikken kommer fra den; den afgiver ikke varmen direkte til den frie luft. Kun gennem erfaring kan man være nået frem til en sådan rationel bygningsmåde. I stuen t. v. ses flere „*tegelschilder*“ i færd med at bemale fliserne ved deres bord. Bag et vindue en mand der holder opsyn. Ved væggen ses mange fajancetallerkner på hylder. Det

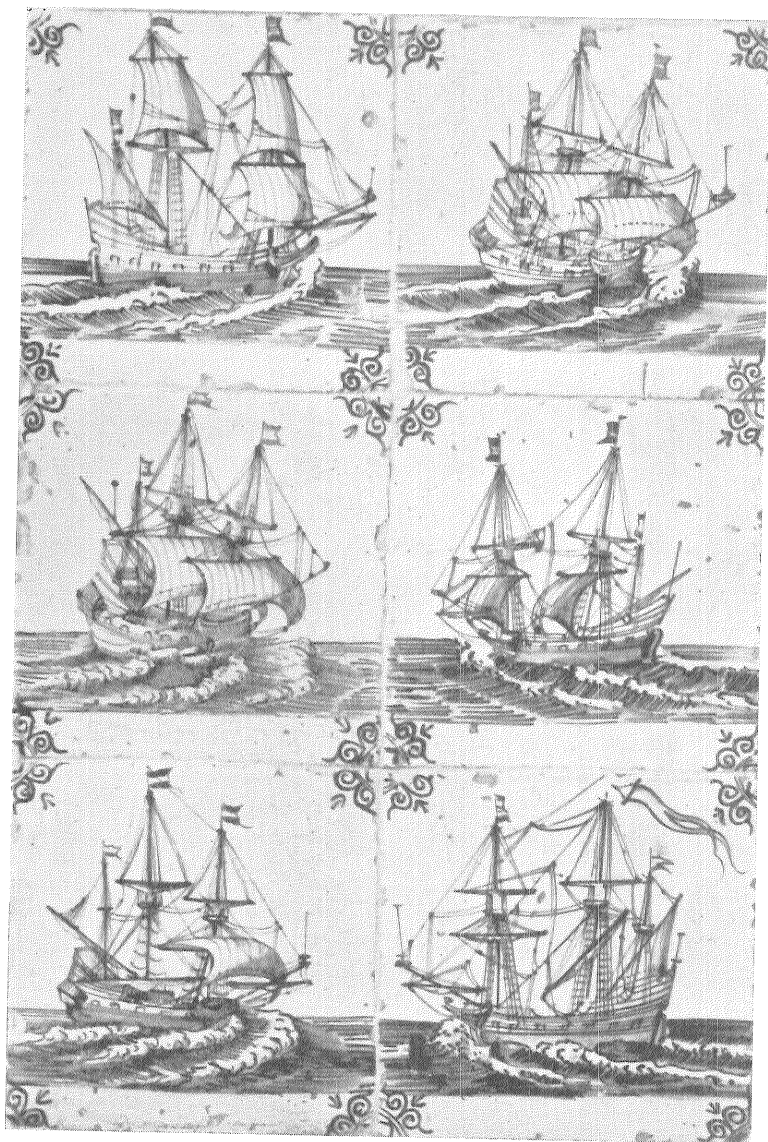

Fig. 18. Hollandske fartøjer; flisebillede (3 × 2 fliser), blåt; hjørneornament: „oksehoved“; fra Rotterdam eller Delft; mellem 1680–1700; kopieret efter Cornelis Visscher; fra kommandørgård i Polder de Beemster nord for Amsterdam. – 385 × 261 mm (248: 56).

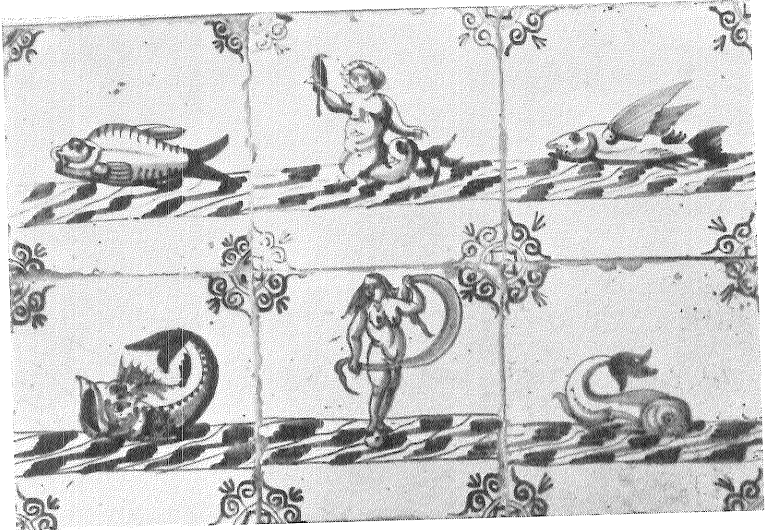

Fig. 19. Fisk og havvæsner („waternolk“); forneden i midten Fortuna; flisebillede (2 × 3 fliser), blå; hjørneornament: „oksehoved“; omkr. 1690.
– 267 × 396 mm (235 : 56).

skal bemærkes, at fliser og fajancer blev fabrikeret i samme fabrik. – Til højre for oven ses værkstedets „motorer“, et par hestemøller; to heste går i kreds for at trække et røreværk til ler og et primitivt maskineri med tandhjulsoverføring til en æltemaskine. På første sal en opsynsmand med trekantet hat. En mand på en lille trappestige kontrollerer ovnen, en anden bærer et bræt med lervarer. Over vinduet til højre en hylde med krukker. Med ægte hollandsk sans for intim hyggeskildring er der også aftegnet en hund. På anden sal, loftet, er en elev og en mand travlt beskæftiget med at lave „wit“, og ved siden af sidder én ved et bord. Til venstre ses formgiveren, som laver lerplader på et bord; disse tørres omkring skorstenen. En hund ligger på gulvet og sover.

Dette interessante flisebillede på 14 × 11 fliser, ialt 154, giver med alle de morsomme enkeltheder en udmærket forestilling om hele fabrikationen. En ovn som den her afbildede havde en kapacitet på 20–30.000 fliser i hver brænding. Da hver flise skulle brændes to gange, og processen tog flere dage,

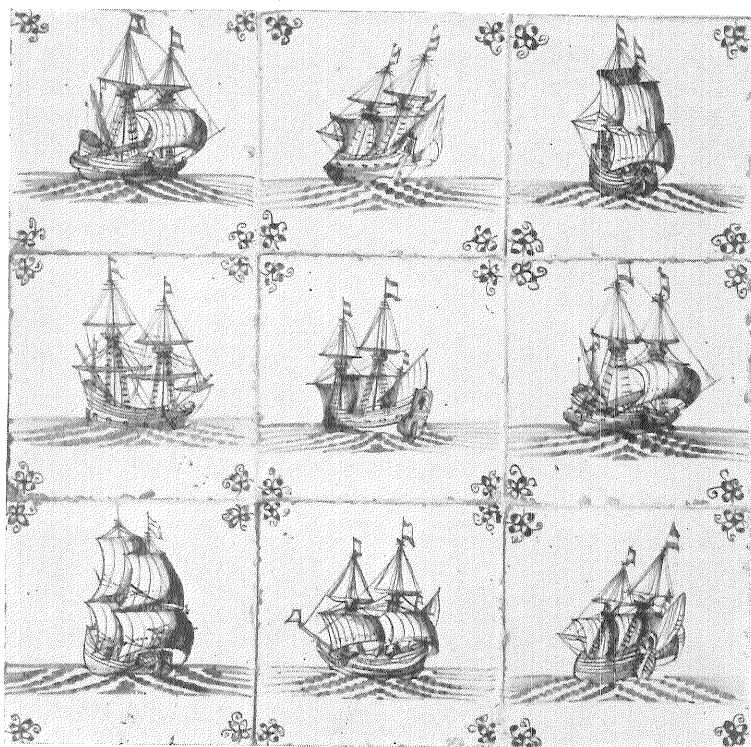

Fig. 20. Hollandske skibstyper; flisebillede (3 × 3 fliser), blå; hjørneornament: „edderkop“; frisisk, omkr. 1690; kopieret efter Reinier Nooms (kaldet Zeeman); fra kamin. – 390 × 390 mm (236: 56).

angiver dette tal omtrent en ugeproduktion. I løbet af et år kunne der fremstilles 1–1½ million fliser.

Tidernes stil og mode kan tydeligt aflæses på fliserne. Fra 1570 til 1625 var de flerfarvede (polykrome) og stod stærkt under italiensk og burgundisk, mindre stærkt under spansk indflydelse. Omkring år 1600 optræder den burgundiske lilje (kaldet „*speerpunt*“ = spydspids) som hjørneornament, ofte polykrom, og fra omkr. 1630 møder man på de rotterdamske fliser den kinesiske *mæander* i hjørnerne (*Wan Li-ornamentet*). Selvom fliserne derved fremtræder i en slags kinesisk stil, begynder de dog først nu for alvor at blive ægte hollandske. For

første gang optræder skibet som dekoration (en sådan flise med Wan Li-hjørner findes i dansk privateje).

De fleste fliser som eksporteres til Danmark var „oksehoved-fliser“, dvs. med et særligt hjørneornament opfattet som et slags stiliseret oksehoved („*de ossekop*“), – typisk hollandsk, men formentlig opstået ved en blanding af den burgundiske lilje, den burgundiske rose og den kinesiske mæander. I begyndelsen er disse oksehoveder store, men i løbet af kort tid bliver de mindre og mindre, så de allerede omkr. 1650 er ret beskedne, fordi billedet på flisen blev mere og mere dominerende (fig. 2–3, 4, 7, 8 o. s. v.). I 1700-tallets cirkelfliser kommer oksehovedet tilbage igen og holder sin stilling til flisefabrikationens ophør, dog i meget svag formgivning (fig. 36).

Navnene „speerpunt“ og „ossekop“ for hjørneornamenterne er ikke særlig velvalgte; de skyldes kunsthistorikerne, især arkitekter, som efter 1880 har spillet en fremragende rolle inden for faglitteraturen om fliserne. Det ville være mere korrekt at erstatte „speerpunt“ med „*burgundisk lilje*“; den burgundiske indflydelse har været meget stor og langvarig med hensyn til fliserne, især de polykrome. Selve det formelle krav, at hver flise skulle udstyres med hjørneornamenter, også da den udviklede sig til en selvstændig dekorativ enhed – som f. eks. skibsflisen –, er burgundisk. Efterhånden som man voksede sig fri for denne indflydelse, blev hjørneornamenterne mindre og mindre. – Kun én by i det gamle burgundiske rige er stadigvæk hollandsk, nemlig Maastricht, hovedstaden i provinsen Limburg. En omtale af den helt igennem burgundiske Limburg-gulvflise (med blyglasur) falder uden for rammen af denne vejledning.

I anden halvdel af 1600'erne opstår et nyt hjørneornament, „edderkoppen“ („*spinnekop*“); det fremviser adskillige varianter op mod anden halvdel af 1800'erne (fig. 9, 20, 21, 24 – de sidste særligt smukke). – Blomsterornamenter som *nelliken* og *rosen* gør sig først gældende omkr. 1750 under fransk indflydelse og holder sig op i 1800'erne (fig. 38 og 40). Nelliken var en modeblomst; motivet ses ofte på polykrome spanske fliser.

I tidens løb blev fliserne tyndere og tyndere, og ler- og glasurblandingen mere fuldkommen. Det var et økonomisk eksport-

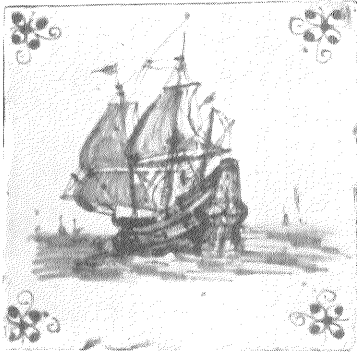

Fig. 21. Hollandsk orlogsskib; flise, blå/mangan; hjørneornament: „edderkop“; omkr. 1690; kopieret efter Reinier Nooms (kaldet Zeeman). –
130 × 130 mm (241 : 56).

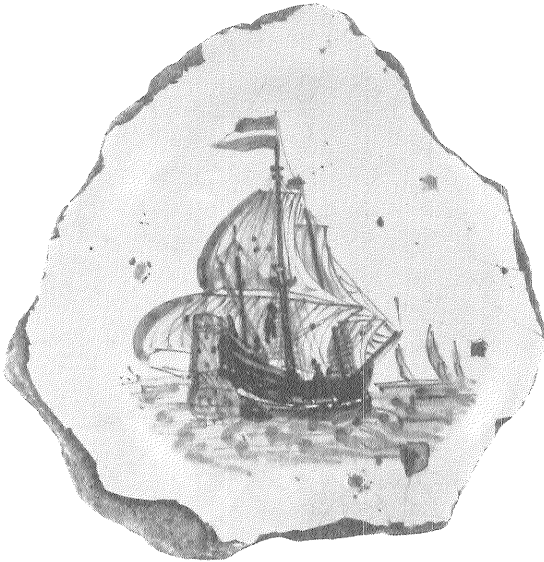

Fig. 22. Hollandsk orlogsskib; fragment af fad, blå/mangan; omkr. 1690;
kopieret efter Nooms (jfr. fig. 21); vragsfund fra Zuidersøen. –
Ca. 160 × 160 mm (259 : 56).

spørgsmål, der lå bag den tyndere flise, for derved kunne der lastes flere. Det er meget svært helt eksakt at slutte sig til årstal ud fra tykkelse og hjørneornamenter, da vort kendskab hertil endnu ikke er helt tilstrækkeligt på grund af vor manglende viden om fabrikkerne og kunstnerne. Man stjal ideerne fra hinanden, fulgte markedets krav og modens smag, og forsøgte at indstille sig på kundens ønsker. De frisiske fabrikker var noget langsomme i vendingen i 1600-tallet, men senere mere vågne end de vesthollandske med hensyn til efterlignelse af franske motiver (polykrome indramninger af flisebilleder, jfr. farveplanchen). Samtidig med at den ene fabrik benyttede „edderkoppen“, holdt den anden endnu fast ved „oksehovedet“, og efter at den ene fabrik var gået over til tyndere fliser kunne den anden endnu fremstille tykke, – hvorfor tykke fliser fra én fabrik altså godt kan være yngre end tyndere fra en anden. I 1700'erne var de delftske fliser tyndere end de frisiske og dem fra Utrecht og Gouda. De frisiske flisers skærv er mere porøs og mere lysegul end dem fra Midtholland; de klinger ikke. Klangen kan som man forstår også være et hjælpemiddel til at stedfæste fliserne, dog frarådes det ikke-fagfolk at forlade sig for meget derpå. De frisiske flisers glasur er blank, blåagtig og kølig, de delftske hvidagtig, de rotterdamske og utrechtiske mere varm i tonen, medens fliserne fra Gouda, Purmerend og også ofte dem fra Haarlem kan kendes på motiv og glasur.

Det er derfor en heldig omstændighed, at de fleste af Søfartsmuseets nyerehvervede fliser kan dateres så forholdsvis nøjagtigt, idet de huse, hvori de har været opsat, giver nærmere holdpunkter med hensyn til alderen.

Det var ganske logisk, at fliseindustrien blomstrede i havnebyerne. I disse blev der opført forholdsvis flest nye huse, og der byggedes skibe, som skulle udstyres med kabysfliser. Herfra var det kun et lille skridt videre til at eksportere denne vare, især som bulk i skibe, som ballast. På basis af en teknisk høj standardkvalitet og et initiativrigt hollandsk forretningstalent startede eksporten af hollandske vægfliser allerede i begyndelsen af 1600'erne, først efter bestilling af udenlandske bygherrer. I det lille palæ *Trianon de Porcelaine*, som blev bygget i Ver-

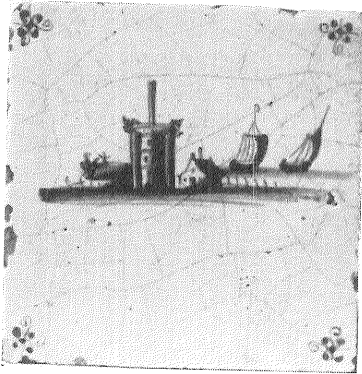

Fig. 23. Fyrtårn; flise, blå; hjørneornament: „edderkop“; frisisk;
omkr. 1690. — 130 × 130 mm (107:57).

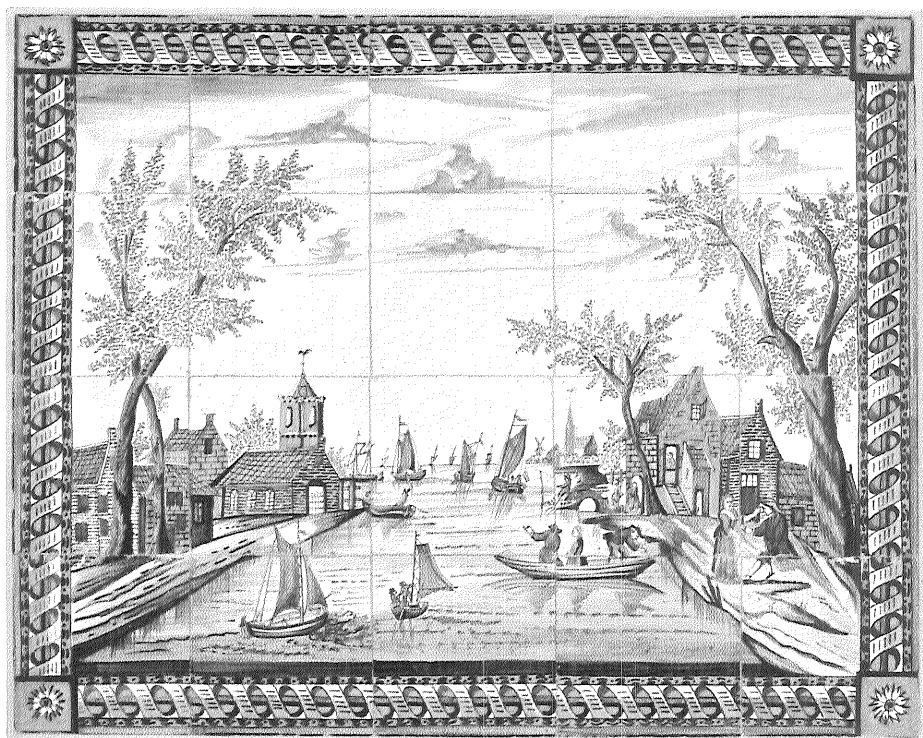
sailles 1670, var der mange hollandske vægfliser med kinesiske motiver. Denne bygning eksisterede kun kortere tid og blev senere erstattet med Grand Trianon. Også i *Palais Rambouillet* ved Paris (omkr. 1730) er der mange hollandske fliser, og det samme er tilfældet i det fyrstelige residenspalæ i *Brühl* (ved *Köln*), i jagtslottet *Falkenlust* i *Brühl* og i mange slotte og landgodser i nærheden af *München*. I *Hampton Court* i England er der hollandske fliser, og gulvfliserne i *Villa Giustina* ved *Brentafloden* i Italien er også hollandske. Omkring år 1600 blev flisernes størrelse standardiserede i Holland. Man indførte det bekendte firkantede format på 5 tommer i højden og bredden (13 × 13 cm), og alle fabrikanter rettede sig derefter. Dog fremstillede man afvigende formater til bestemte bygninger efter særlig bestilling (f. eks. på 62 × 62 cm til *Hampton Court*, tegnet af arkitekten *Daniel Marot*).

De hollandske skibe transporterede mængder af fliser forskellige steder hen, og takket være skibsfarten kom også fremmede motiver og nye inspirationer til landet. Allerede i begyndelsen af 1600-tallet indkom den omtalte kinesiske *Wan Li*-stil; fliserne fra *Rotterdam* fik en kinesisk indramning uden om motivet. Pudsigt nok startede man 100 år senere i *Kina* med at efterligne de hollandske fliser, idet man optog en produktion af firkantede vægfliser.

Den blå-hvide hollandske flise er forøvrigt en imitation af kinesisk porcellæn; den hvide glasur er undertiden lidt blåagtig for at efterligne porcellænets udseende.

Størstedelen af den hollandske søfart gik på østersølandene, hvorfra den unge hollandske republik (de 7 provinser) hentede mere end 90 % af sin nationalindtægt. Østersølandene, der er lige så fattige på natursten som Holland, kunne udmærket bruge de hollandske vægfliser som fugtisoleringmateriale i deres bindingsværksbygninger. Hvor mange fliser mon der passede Kronborg? Hvor mange fliser blev brugt i Danmark? Vi ved det ikke, men det må have været millioner. I rådhusalen i *Gdansk* (Danzig), ødelagt ved bombeangreb 28. marts 1945, fandtes mere end 6300 frisiske fliser, og den som museum indrettede kommandørgård på *Rømø* har over 4000, skønt det kun er et privathus blandt mange.

Den hollandske flise stod først helt under italiensk og spansk indflydelse. I den første produktionstid, fra 1568–90, viser fliserne i Holland den samme polykrome (flerfarvede) behandling og de samme motiver som de fremmede forlæg: vindruer, granatæbler, blomster i orange, kraftig blå, grøn og ofte gul farve. Granatæblet i orange farve skulle under krigen mod Spanien demonstrere hollændernes hengivenhed for Prinsen af Oranien; frugten fremstilles både med lukket og åben kapsel, og den burgundiske lilje er ofte hjørneornament. I havnebyerne opstod den typiske hollandske flise, med blå farve på den hvide tinglasur. Mange motiver fra hverdagslivet blev brugt, og det mest betydelige motiv, kunsthistorisk set, blev skibsfremstillingen. Inspirationen hertil hentedes fra skibet, søfarten og havets verden. Den hollandske skibsflise blev den mest eftersøgte og slog bedst an. Fremgangen kan tydeligt ses både i typen af de fremstillede skibe og i malemåden. Fra den lille båd og fiskefartøjerne (fig. 7) går fremstillingen over kuffen, hukkerten og fløjten til fregatten, ostindiefareren og admiralskibet (fig. 18). En lignende udvikling ses med hensyn til flisebilledet, dvs. en billedkomposition med mere end én flise; også her går man fra småskibene over kuffen (fig. 5) til den store fregat. Det rent dekorative billede af skibet med master, sejl og flag bliver til et

Kanalparti med havn, måske ved Zuidersøen; flisebillede (4×5 fliser), polykromt (mangan, gul, blå, grøn farve); klassicistisk ramme; frisisk, vist fremstillet på Tichelaars fabrik i Makkum o. 1760–80; kinesisk påvirket; rammen fransk; fra kamin i bondegård, tilhørende G. J. Borst, Oterleek. 505×635 mm (237: 56).

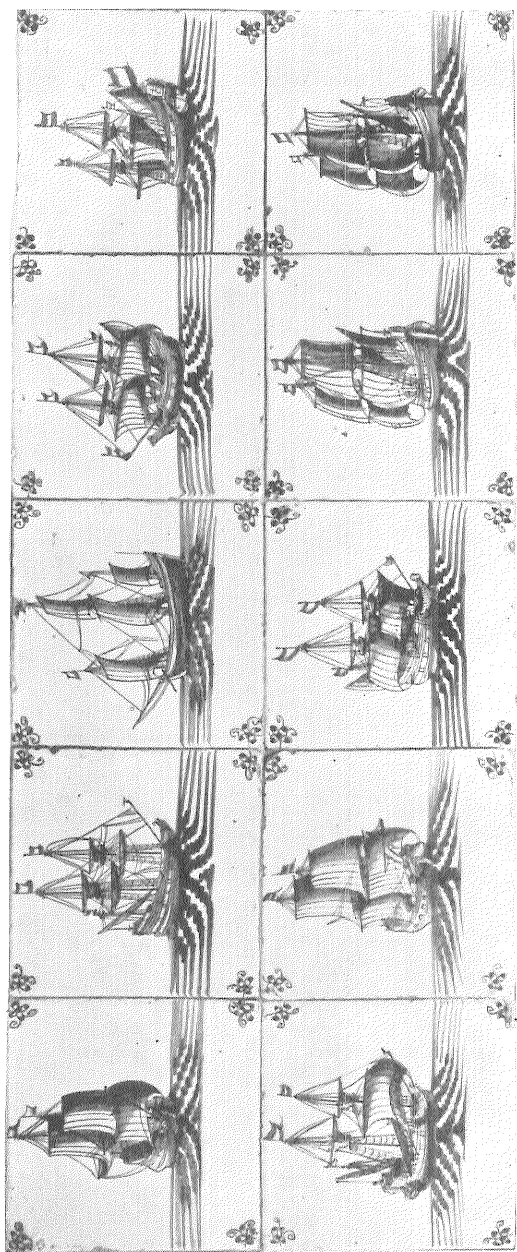

Fig. 24. Hollandske fartøjer; flisebillede (2×5 fliser); blåt; hjørnecornament: „edderkop“; fra Delft; ca. 1705–10; kopieret efter Willem van de Velde de Oude. — 262×640 mm (394 : 56).

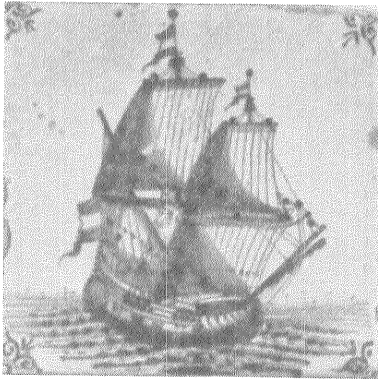

Fig. 25.

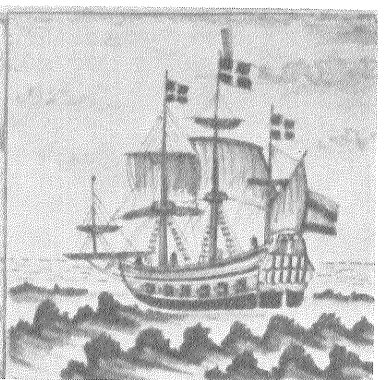

Fig. 26.

Fig. 25. Hollandsk orlogsskib, flise, blå; hjørneornament: „oksehoved“; frisisk; omkr. 1720. — 130 × 130 mm (242:56).

Fig. 26. Orlogsskib med hollandsk og danske flag; flise, blå; uden hjørneornament; frisisk; omkr. 1760. — 130 × 130 mm (240:56).

yndlingsmotiv, og den måde det er malet på beviser, at kunstneren havde studeret skibet godt, eller måske rettere, at han ejede gode stik og raderinger med skibe på som forlæg. En rig kilde til inspiration blev en samling på 24 raderinger af *Reinier Nooms*, kaldet *Zee-man*, o. 1650, og senere, i anden halvdel af 1600-tallet, tog man også *Willem van de Velde de Oude*, *Hondius* og *Cornelis Visscher* til forbillede. På samme måde blev alle rytterfliser kopierede efter de bekendte malere *Wouwerman* og *Vrancx* og figurerne efter *Teniers*, mens *Jacques de Ghijns* illustrationer til Prins Maurits's eksercitsreglement blev kopieret på soldaterfliser gennem halvandet hundrede år. Fliser med legende børn blev næsten 200 år igennem inspireret af *Pieter Breughels* malerier.

Tegningen af skibet kunne være ret detaljeret (fig. 14 og 15), ja en enkelt gang kunne der endog være fremstillet søfolk i arbejde på dæk og i rig (fig. 21, smlgn. fig. 22).

Interessant er det også at studere, hvordan havet tegnes på skibsfliserne. Ofte er det kun en enkelt streg for at markere roligt vand, tit danner bølgerne symmetriske „friserede“ mønstre under skibet (fig. 24 o. fl.), undertiden ligner bølgerne guir-

Fig. 27.

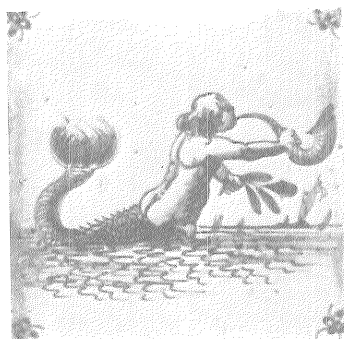

Fig. 28.

Fig. 27. Kvinde ridende på havmand; flise, mangan; hjørneornament; „oksehoved“; omkr. 1750. — 130×130 mm (238:56).

Fig. 28. Blæsende triton; flise, mangan; hjørneornament: „edderkop“; omkr. 1750. — 130×130 mm (239:56).

lander (fig. 7 og 19). Som dekorativt bygningselement var skibsfliserne en af de mest velegnede typer. De er altid beregnet til at opsættes på en sådan måde, at havet bliver en stor vandret linje eller guirlande, hvorpå skibene ligger. Desværre ser man ofte, både hos privatsamlere og i museer, at skibsfliser af forskellige fabrikater og derfor med forskellige gengivelser af søen sættes sammen i blokke og flisebilleder.

Ikke bare i bulk eksporteredes fliserne til søs fra Holland, men også efter særbestillinger. Og mange danskere og andre fremmede, som havde arbejdet i Holland, tog skibsfliser med hjem. Mange danske kaptajner bestilte et flisebillede af deres skib i Holland. På den måde kom der tusinder af fliser til den danske vestkyst, helt fra Hamborg til Kongeåen og fra Før til Fanø. Blandt disse var der talrige skibsfliser og mange, der forestillede havets underlige væsner, de såkaldte „*watervolk*“. Disse sidstnævnte fliser kan efter motivet deles i fire grupper:

1. Havuhyrer eller mærkelige fisk (fig. 8).
2. Figurer, halvt menneske, halvt fisk (fig. 19 i midten foroven, fig. 27).
3. Menneskefigurer, ofte putti eller børn, siddende på en stor fisk (fig. 9).

4. Mytologiske figurer fra den græske mytologi (fig. 4: Helios o. a., fig. 19: Fortuna).

Disse flisemotiver har en helt anden baggrund end skibsfliserne, selv om de ofte blev sammenstillet med disse, både i skipperhjem og ombord på skibene. De fantastiske figurer er i deres karakter og tegning barokke, kvindefigurerne går med deres frodige runde former tilbage til rubensagtige typer, og de mandlige væsner til renæssancens grotesker og de gængse mytologiske fremstillinger.

Disse fliser med skibe og havfolk skulle både gavne og fornøje. I en tid, hvor der hverken var skoler eller skolebøger, lærte ungdommen de forskellige skibstyper at kende allerede i hjemmet, og sømændene har sikkert fortalt mange fantastiske historier om oplevelser på deres sejlads, med Neptun, havfruer, mærkelige fisk o. s. v. Kompositionen nåede undertiden op på et højdepunkt; fra et fiskerhjem i Egmond stammer således museets billede på 3×3 fliser (fig. 8) med en havfrue i midten, der med sin flitsbue skyder på forskellige fisk samt en slags søhunde, som ligner en blanding af virkelige hunde og ål. Ikke mindre interessant er en anden komposition på 6 fliser (fig. 19), som fremstiller Fortuna mellem store fisk; meningen er måske den, at lykkens gudinde skal beskytte fiskefangsten.

Højdepunktet for disse skibs- og havfolksfliser ligger i slutningen af 1600'erne. Betragter man de ti delfter-fliser med skibsfremstillinger fra omkr. 1705 (fig. 24), er man klar over, at efter dette kan man ikke nå højere. Men kulminationen begynder, kunsthistorisk set, allerede noget før, i anden halvdel af 1600-tallet, både med hensyn til skibsfliser (fig. 18 og 20) og havfolksfliser (fig. 4). Allerede tidligere nåede man dog i Vestholland til en fuldkommenhed og teknisk meget fin gengivelse, som det ses på flisen med den flagsmykkede pinasse (fig. 14) og flisen med ostindiefareren (fig. 15), begge kopieret efter raderinger af Nooms og stammende fra tiden omkr. 1660'erne. Typisk for disse to fliser er det, at de ikke er tegnet efter skabelon, men udført i hånden af en mester, hvad der tydeligt ses i behandlingen af skibet og havet. „Ossekop“-hjørnerne er derimod tilføjet af en elev senere.

Ved midten af 1700'erne kommer en ny stilopfattelse frem. I hjemmene forsvinder egetræsmøblerne, og til rokokostilen og mahognimøblerne passer manganfliserne bedre. Deres brunlige, undertiden næsten lilla farvetone er mere sart i farven end det kolde blå. Omkring 1750 er de fleste fliser manganfarvede. Da den mangan dekoreringskrævede en fast og sikker hånd hos maleren, træffes der kun få „store“ motiver i manganfarve; således kendes der kun yderst få mangan skibsfliser, og disse har motiver efter raderinger fra 1600-tallet. Pudsigt nok har man til dem brugt sponser, som har været mere end 100 år gamle, og man har også udstyret dem med gamle oksehoved-hjørneornamenter, som ovenikøbet er malet hen over bølgerne. Der har været sådanne mangan skibsfliser på Amrum og Før. Den serie på 6 fliser, som Søfartsmuseet har erhvervet (fig. 29) er taget fra en kamin i en bondegård fra 1700'erne i landsbyen Andyk i nærheden af Enkhuizen. De repræsenterer den frisiske flise på sit højdepunkt, med en pragtfuld glasur og en yndig behersket nuancering af farven, og hertil en detaljeret gengivelse af selve skibene. Fabrikationen af disse fliser må have været kostbar, og de er yderst sjældne.

Mangan fliser med fremstillinger af havfolk er ligeledes yderst sjældne; forfatteren kender kun to sådanne. De tilhørte privatsamlingen Dr. van Tijen og var udlånt til den keramiske afdeling på Rijksmuseum i Amsterdam, nu ejer Handels- og Søfartsmuseet dem (fig. 27 og 28).

Forfaldet indtræder i anden halvdel af 1700'erne. Flisernes kvalitet synker kunstnerisk set, og endnu værre bliver det i 1800'erne. I anden halvdel af 1800-tallet må den hollandske vægflisefremstilling, der så længe havde behersket markedet i store dele af Europa, give op over for tapetindustrien og den mekaniserede fliseproduktion. Eksporten til Danmark, som begyndte lige efter 1634, holdt op efter 250 års forløb. Dette skal man ikke beklage, for alle fliser efter år 1800 er uden kunstnerisk værdi.

1700-tallets anden halvdel har alligevel haft nogle bemærkelsesværdige højdepunkter at fremvise. Flisebilledet opnåede sin endelige form, ofte i stor fuldkommenhed, men også tit i en

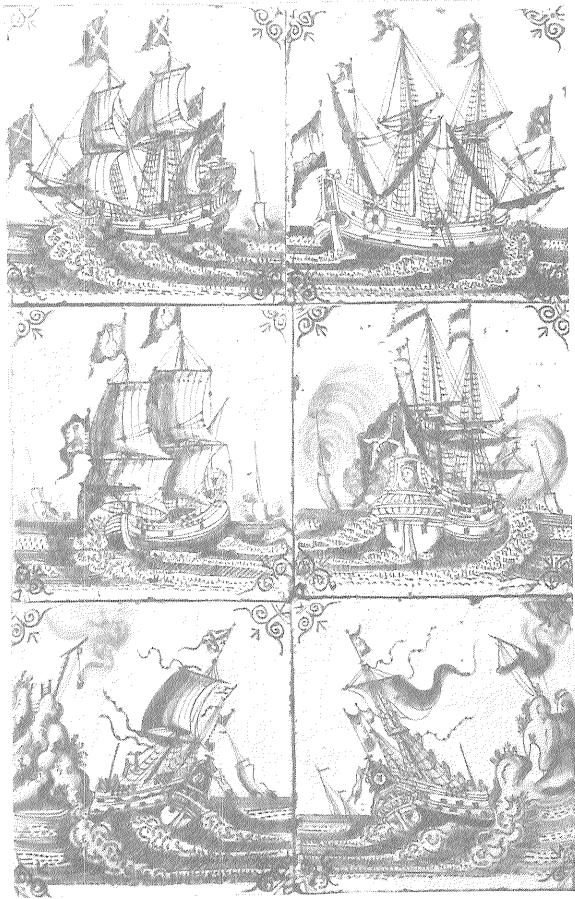

Fig. 29. Fartøjer med hollandske, spanske og burgundiske flag; flisebillede (3×2 fliser), mangan; hjørneornament: „oksehoved“; frisisk; o. 1760–70; fremstillet efter ældre sponser fra 1600'erne, kopieret efter Reinier Nooms (Zeeman); fra kamin i bondegård i Andyk ved Enkhuizen. — 1. række: pinasse og fløjte; 2. rk.: porcellænslastskib (i flaget en krukke) og saluterende orlogsmand; 3. rk.: orlogsskibe forliser på klippekyst, lokket ind af „falske“ fyr (af vippefyrtypen); begge fliser tegnet efter samme sponser, ret- og spejlvendt. Bølgerne forbinder fliserne to og to ved den såkaldte accolade.

382 × 256 mm.

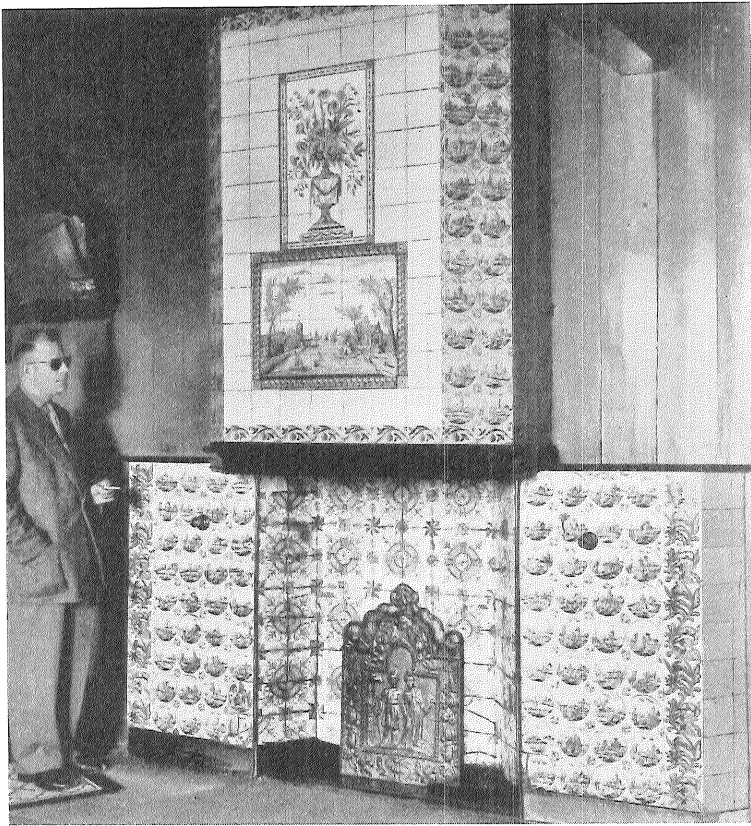

Fig. 30. Kamin i bondegård, tilhørende G. J. Borst, Oterleek ; over kaminen ses det polykrome flisebillede med kanalpartiet (farveplanche) inden det nedtoges i aug. 1956 og foræredes af gårdejeren til Handels- og Søfartsmuseet. Til venstre artiklens forfatter.

charmerende ufuldkommenhed. Disse flisebilleder, som faktisk altid blev fremstillet efter særbestilling, holdt sig betydeligt længere fri for nedgang, i modsætning til de enkelte fliser, som måtte indordne sig under kravet om billig masseproduktion. Ganske vist blev der også lavet enkeltfliser på særbestilling til eksport, f. eks. museets flise med et orlogsskib, som bærer både danske og hollandsk flag; bølgernes behandling tyder allerede på forfald (fig. 26).

Fra midten og anden halvdel af 1700-tallet ejer Handels- og Søfartsmuseet to smukke flisebilleder, begge frisiske: et stort, blåmalet, på 20 fliser, forestillende fregatten „Louwiza“ (fig. 37), og et polykromt på 20 fliser, forestillende en kanalhavn med ialt 13 småskibe; behandlingen af træernes løvslag viser klart, at billedet er stærkt kinesisk påvirket, medens rammen er neo-klassisk, tydeligt efter fransk indflydelse (farveplanche).

Man går over til at lave hver eneste flise til en hel lille komposition, som i museets flisebillede fra o. 1790 (fig. 35).

I sidste halvdel af 1700'erne opstår den store flise, en flise af afvigende format, ikke beregnet til at være et dekorativt bygningselement i væggen, men helt selvstændig i brug og virkning, nemlig den såkaldte *plaque* (platte), beregnet til ophængning. Dens formgivning står ofte under rokokkoindflydelse med rocaillemønstre, sjældnere er den enkel i mønstret. Disse platter blev altid fremstillet på særbestilling og fremtrådte som et slags visitkort for flisefabrikkerne for at vise hvad de formåede. Over hele Europa efterlignede man denne franske mode; også i Kellinghusen fremstillede man platter, som nu er yderst sjældne. Enkelte eksempler findes i Landesmuseum i Slesvig og i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamborg.

En enkelt gang finder man daterede platter, også fra Kellinghusen. Handels- og Søfartsmuseet har erhvervet en platte, som formentlig er fremstillet i Bolsward, i hvert fald er den frisk (fig. 34). Den er dateret „Anno 1780“ og er sikkert lavet på bestilling af en skibsreder og købmand, eller som gave til ham; man ser afmalet hans små skibe liggende ved kajen ud for hans pakhús og bolig. Efter baggrundsprospektet at dømme kan det være byen Bolsward i Frisland. Da sådanne platter ofte blev lavet som gave til fliseskipperne, kan man måske antage, at denne er blevet fremstillet til en reder, der har eksporteret pågældende fabriks fliser. I Rijksmuseum i Amsterdam findes en tallerken, fremstillet i Delft og med påskrift „De porseleynschipper“, og i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamborg en flise med skibsbillede, signeret KH/1794, – begge sandsynligvis parallellere hertil. Søfartsmuseets platte, der er udført som et komplet maleri, er erhvervet fra Collectie van Bergen. Man

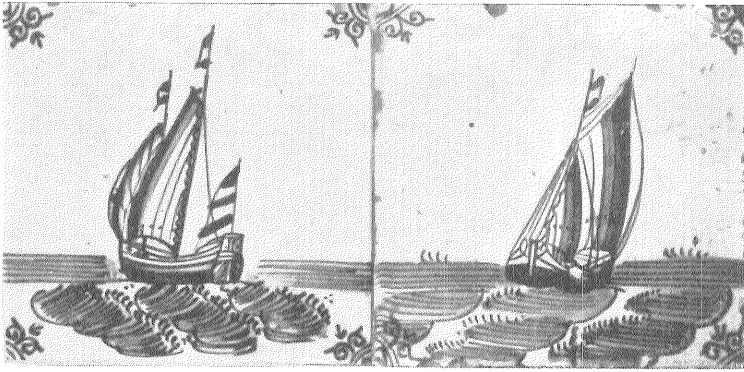

Fig. 31. Hollandske småfartøjer; flisebillede (2 fliser), blått; „sponstegel“ (skabelonflise); hjørneornament: „oksehoved“; frisisk; omkr. 1780. – 140 × 270 mm (247: 56).

ser tydeligt, at flisemaleren i dygtighed overgår den „walker“, som har givet platten dens plastiske form; hans fingre ses i aftryk langs randen, – men man lavede jo heller ikke platter hver dag. Meget interessant er det, at den pragtfulde hvide tinglasur også dækker hele bagsiden. Et par huller til ophængningssnoren er anbragt under øverste rand.

Efter 1800 prøver man at efterligne platterne i fliser. Man laver hver enkelt flise til et helt lille maleri (fig. 36). Det er ikke svært at se forskellen på disse og på fremstillingen af fregatter og havfolk blot 120 år før.

I anden halvdel af 1700'erne, ja helt op til 1890, blev Wan Li-fliserne efterlignet i Rotterdam i forbavsende god imitation og i god tykkelse. Bymuseet i Alkmaar ejer således en kamin med „falske“ polykrome Wan Li-fliser. Efter 1760 begyndte man også i Frisland at efterligne de tegninger af småskibe, der fandtes på fliserne fra 1600'ernes begyndelse, og det blev man ved med lige til 1860 (fig. 31). Sådanne sene skibsfliser genkendes dog nemt på gengivelsen af havet. Det er således ganske interessant at sammenligne søen på de 16 fliser fra o. 1650 (fig. 7) med den frisiske efterligning fra o. 1780 (fig. 31). Man imiterede også efter 1790 havfolk-fliser. Disse er dog let genkendelige på de sene hjørneornamenter og den kunstnerisk ringe kva-

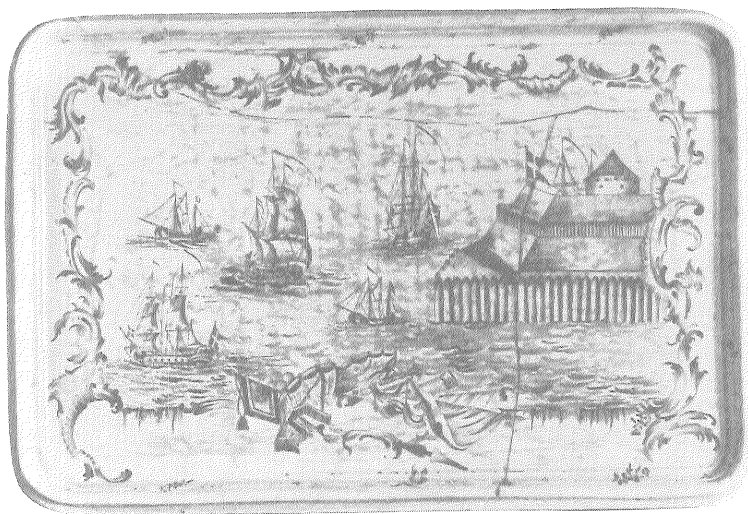

Fig. 32. Christiansø fæstning (?) med russiske, hollandske, svenske og danske skibe; bakkebord, mangan; rocailleramme; med Christian VII's monogram; fra Slesvig; slutningen af 1700'erne. — 560 × 830 mm (170:49).

litet. Man gav ofte imitationerne samme tykkelse som deres forbilleder; eksperter kan dog nemt udskille de yngre. Det kan nævnes, at man i vore dage i Turnhout har begyndt en belgisk fliseindustri, som (desværre) på raffineret måde forstår at efterligne gulvfliser med blyglasur fra 1500-tallet.

Handels- og Søfartsmuseet ønskede at opbygge en beskeden samling af hollandske fliser, som har været så tæt knyttet til søfarten, til skibet, ja til selve sømandslivet, — som en dansk repræsentation af typen *vægflise med maritime motiver*. Det var ikke så ligetil at opfylde dette ønske. På Sønderjyllands vestkyst findes stadigvæk skibsfliser og enkelte flisebilleder, men disse skulle være forbeholdt Tønder museum, som ejer den største samling hollandske fliser i Skandinavien, ja den største samling uden for Holland i det hele taget. Rømø er allerede plyndret; Kommandørgaarden er delvis rekonstrueret, hvad fliser angår. På Fanø er der fliser endnu, ligesom på de sydslesvigske øer Føer, Amrum og Sild. Importen af fliser til hertugdømmernes

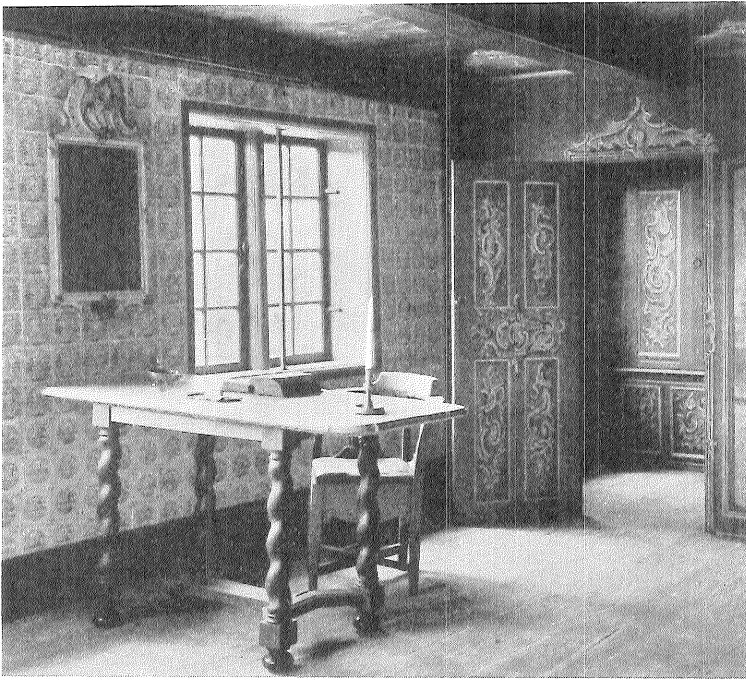

Fig. 33. Interiør fra kommandørgården på Rømø: „sydstuen“ med flisebe-
klædt vinduesvæg. – Fot. Nationalmuseet.

vestkyst har været stor. I året 1719 eksporterede den frisiske by Makkum ikke mindre end 260.000 fliser til Tyskland og Danmark, og vi ved, at der år 1784 kom en komplet ladning „blomsterpotte“-vægfliser til Keitum på Sild. Men det må anses for uheldigt, om man bortfører flere fliser fra disse øer, end det har været gjort. Der er allerede forsvundet altfor mange, så resten bør blive dér; en gammel kommandørgård eller et fiskerhjem mister jo sin værdi, når fliserne borttages. Det har man en levende fornemmelse af, når man har været i Königspesel på Hallig Hooge eller i kommandørgården på Rømø (fig. 33). Med flisernes anvendelse i småhjem var man igen kommet tilbage til flisens oprindelige funktion, at være et nytte- og et skønhedsselement i borgerlige hjem og i hverdagslivet, efter at den havde været et kuriosum og særlig brugt i fyrstelige boliger.

Det er forkert at antage, at fliserne er kommet til fiskerhjem og kommandørgårde under påvirkning fra byerne, som det jo så ofte var tilfældet med møbler og boligmontering, og at de bibeholdtes her, mens man i byerne gik over til de moderne tapeter, kort sagt at fliserne skulle være „sunket kulturgods“. Det var takket være den gamle kulturforbindelse søværts, at fliserne blev bragt til Danmark, specielt til vestkysten af hertugdømmerne, men også til Læsø, Tåsinge o. fl. steder.

Man begyndte ofte med at sætte fliser op i stuen, hvor de var mest nødvendige, f. eks. som isolering mod fugt på vinduesvæggen og mod varme omkring kaminen. Senere opstod der hos mange sømænd og kaptajner et ønske om at fortsætte med at sætte fliser op, fordi de godt kunne lide dem og syntes de så repræsentative ud. Dette forhold forklarer, hvorfor der findes gamle hjem med vægge, som har fliser fra forskellige perioder, og hvorfor ofte stadsstuen („pesel“) er udstyret med fliser.

Hertil kommer, at man fra Holland ikke altid har eksporteret sine kunstnerisk bedste fliser til disse øer (*Das Kachelbuch* viser tydeligt, at det ofte var 2. klasses fliser – alle frisiske –, der gik til øerne). Dette forhold er ganske logisk; i 1700'erne var prisen af afgørende betydning. Holland eksporterede ofte sin bulk-ladning til dumpingpriser; Kellinghusen-fliserne, som ikke har skibsmotiver, findes kun på de steder, hvor de hollandske far-tøjer ikke kunne komme. Kun dér havde de nogen salgchancer.

Da det var af betydning for museet enten at erhverve væg-fliser fra det gamle danske område, eller direkte fra Holland, tog man den beslutning at skaffe flisebestanden fra Holland, ikke mindst for ikke at berøre Tønder museums interesser. Men i Holland er det nu også vanskeligt at tilvejebringe en special-flisesamling. Eksporterer antager, at mere end 100.000 fliser hvert år går ud af landet, hovedsagelig til USA og Vesttyskland. Turister køber dem og tager dem med hjem. Den tid kan snart komme, hvor der ikke mere vil være noget flisemarked i Holland.

Retningslinjen for Handels- og Søfartsmuseets erhvervelser skulle være den, at det udelukkende skulle dreje sig om fliser, som lige så godt kunne have været i Danmark fra gammel tid, og bestanden skulle være en repræsentativ enhed på fire måder.

Fig. 34. Havneparti, muligvis i Bolsward; platte („plaque“), blå/mangan; tinglasur på for- og bagside; dateret 1780, frisisk. Formentlig fremstillet på bestilling af eller som gave til lokal købmand og skibsreder (fliseeksportør?), hvis privatbolig, pakhus og skibe er afmalede, og måske lavet på fabrikken, som ses på fig. 17. – Har været i Collectie Dr. van Bergen. –
200 × 308 mm.

Først og fremmest *kulturhistorisk*: fliser med skibsmotiver fra 1650 til slutningen af 1800'erne, i hovedsagen frisiske, idet den danske fliseimport i alt væsentligt kom fra Frisland med *Harlingen* som udførselshavn. Dog kom den frisiske fliseindustri og -eksport via Harlingen først rigtigt i gang efter 1670, da importen af frisiske fliser blev forbudt i Vestholland. Der måtte søges en ny eksportvej, og det blev så vejen til Danmark og Østersølandene, medens fliserne fra Delft og Rotterdam gik sydpå, bl. a. helt til Indien. De maritime fliser i museets samling skulle derfor gerne for en stor dels vedkommende være vesthollandske. De frisiske flisers store salgsmulighed var deres lavere pris, og af den grund er der som omtalt kommet en hel del fliser til de nordfrisiske øer, som ikke står på højde med delftske og rotterdamske fliser. De frisiske fliser står altid motivmæssigt i kontakt med skibet og landet. Det ses tydeligt på fig. 23, – et

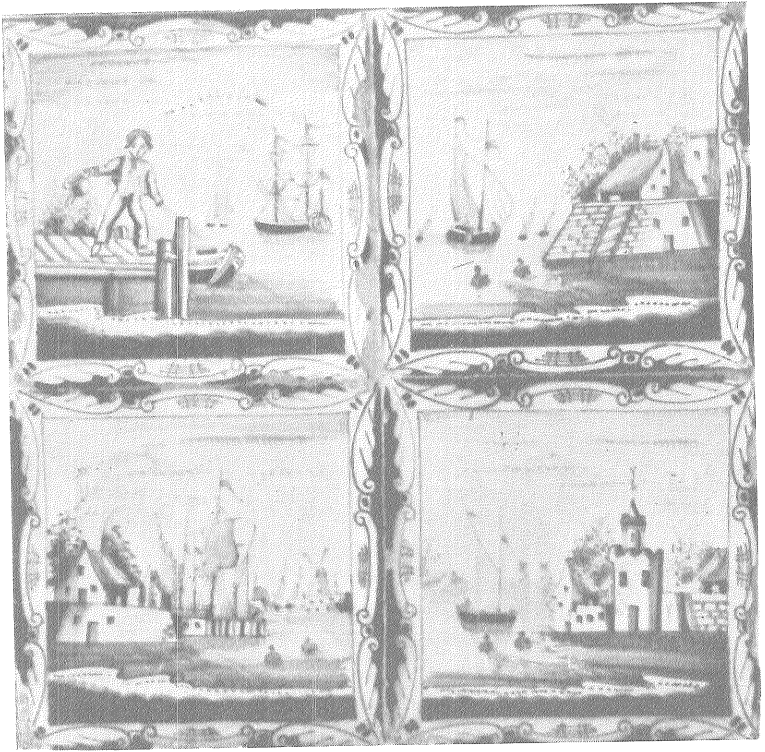

Fig. 35. Stiliserede hollandske kystmotiver; flisebillede (2×2 fliser), manganlilla; „sponstegel“; hver flise med bladornamenteret ramme; frisisk; omkr. 1780–1800. – 265×269 mm (246:56).

sådant motiv med fyrtårn og småskibe i baggrunden kan kun være frisisk –, på kanalprospektet (farveplanche) og på de sene fliser med stiliserede kyst-, havne- og kanalpartier (fig. 35, 36, 39). – Fliserne skulle så vidt muligt fremstille et større antal tidligere skibstyper, efter 1790 dog kun en enkelt (før de blå fliser er der kun eksporteret små 500 polykrome fliser til Danmark, – dog ikke skibsfliser; sådanne fandtes i Emmerlev ved Højer). *Kunsthistorisk* set skulle man kunne følge udviklingen i emnet: fra de små skibe – fiskerbåde, sildebysser – til de store skibe, fra de blå enkelte skibsfliser til de store blå flisebilleder, fra de enkelte havfruer og fisk til de store manganfarvede flisebilleder; end-

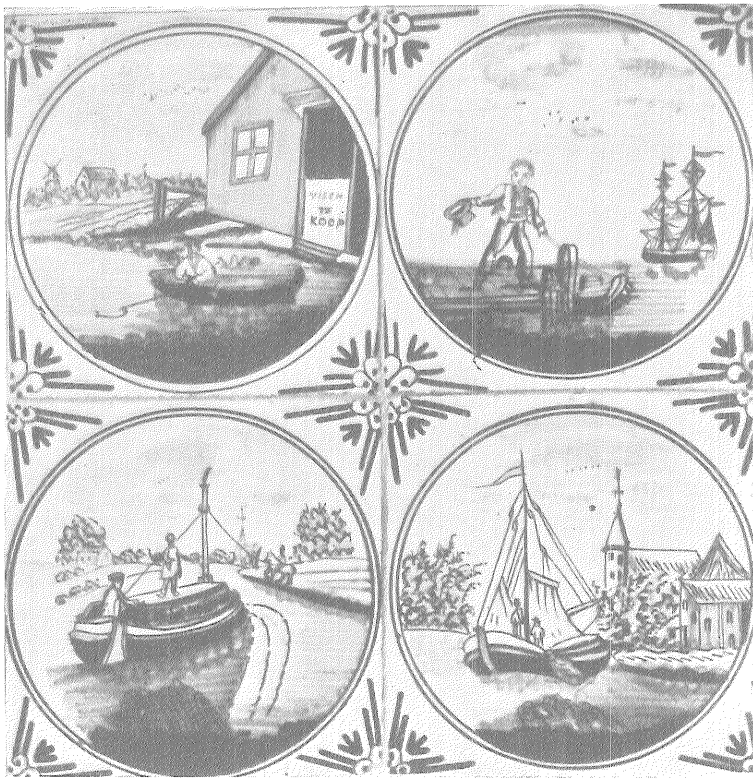

Fig. 36. Hollandske kanalmotiver; flisebillede (2 × 2 fliser); manganlilla; „sponstegel“; hvert motiv i cirkel; hjørneornament: afart af „oksehoved“; frisisk; omkr. 1820. — 272 × 265 mm (416 : 56).

videre skulle bestanden give eksempler på begyndelse, højdepunkt og forfald. Den tredje og måske mest komplicerede opgave var af *søhistorisk-teknisk* art: fliserne skulle danne en enhed, som viste udviklingen af skibstyperne, og helst så mange typer som muligt: sildebysse, kufskib, fløjte, fregat, men også grønlandsfarer (hvalfanger), sundfarer, „straatvaarder“ (fartøj der gik på Middelhavet, gennem „de Straat van Gibraltar“), ostindiefarer, og om muligt den spanske indflydelse i sejl og type blandt de mindre hollandske skibe. Og endelig skulle fliserne *keramisk* set være af teknisk høj standard, uden beskadigelser og

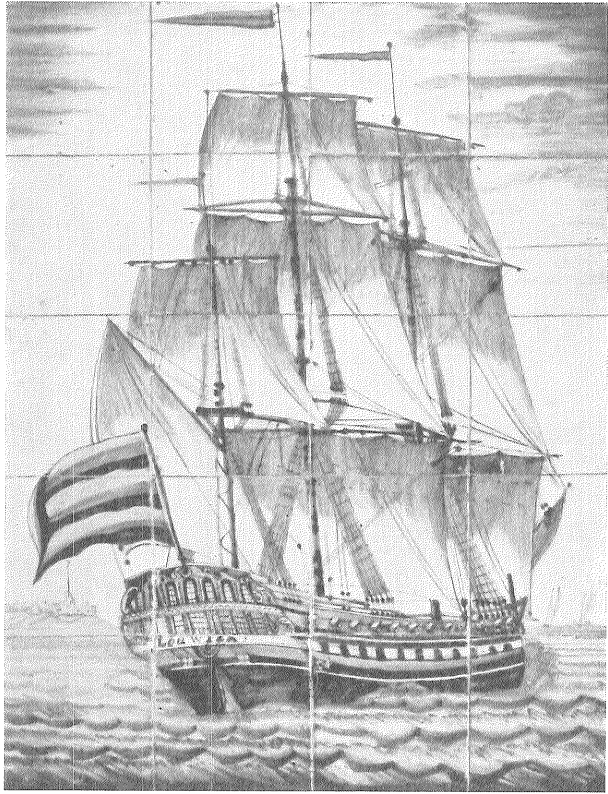

Fig. 37. Hollandsk fregat „Louwiza“; flisebillede (5 × 4 fliser), blå; frisisk (formodentlig Makkum); omkr. 1790. – 627 × 502 mm (19: 56).

gerne eksempler på højdepunkterne og på sjældne varianter; blandt de sidste kan nævnes de to lyserøde fliser (fig. 11 og 12), forestillende en fløjte og havfolk; farven er som nævnt opstået på grund af iblandet jern i tinglasuren, måske ved et uheld, måske som et eksperiment. Endvidere skulle der være et par vragfundne fliser, en del af selve skibet (fig. 9 og 10).

Inden for denne begrænsning og baseret på disse krav har Handels- og Søfartsmuseet opbygget sin bestand; den består af 3 flisebilleder med skibsmotiver: et kufskib (blåt, 1600-tallet), en fregat (blåt, 1700-tallet) og et havneparti (mangan-poly-

kromt, 1700-tallet), samt 69 skibsfliser, hvoraf 38 fra 1600-tallet, 25 fra 1700-tallet og 6 fra 1800-tallet; endvidere 23 havfolksfliser, hvoraf 21 fra 1600-tallet og 2 fra 1700-tallet. Endelig to fliser med fyrtårne, en fra 1600-tallet og en fra 1700-tallet. Ialt 97 fliser, hvoraf 61 fra 1600-, 30 fra 1700- og 6 fra 1800-tallet.

Ikke bare fliser, men også fajancer har været inspireret af søfarten; det samme gælder også brugsgenstande ombord på skibene. Et særlig smukt eksempel på den maritime fajance ejer Handels- og Søfartsmuseet i en skål fra 1600'erne, oprindelig i samling van Tijen (fig. 6), samt et fragment af et fad, fundet i et vrug i Zuidersøen, fra slutningen af 1690'erne, med påmalet motiv efter Nooms: et skib med bugnende sejl og med folk i riggen. Dette eksempel viser tydeligt, at man brugte den samme dekoration både på de fliser og de fajanceting, som samme fabrik fremstillede. Vi ved, at Holland i begyndelsen af 1600-tallet havde mere end 80 fabrikker, som producerede over 1 million fliser om året; men desværre er der kun bevaret få af de tallerkner og fade, som ligeledes blev fremstillet i store mængder på de samme fabrikker, – det var jo brugsgenstande, som let gik i stykker. Så meget interessanter er dette fragment, som må siges at være meget sjældent (fig. 22, jfr. motivet med fig. 21). Sådanne fajancer med skibsdekorationer er sikkert blevet fabrikeret specielt til søens folk, skippere, redere osv.

Samlingen af hollandske vægfliser med maritime motiver henleder på en smuk måde opmærksomheden på den gamle kulturtråd mellem Holland og østersølandene, som eksporten af disse fliser spandt. Samlingen er kulturhistorisk repræsentativ for de millioner af gamle fliser, som dengang afsattes i Danmark, og er i kunsthistorisk henseende en samling af høj kvalitet.

Den bedste samling hollandske fliser i hele verden findes i *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten* i Delft. Dette fajancemuseum har også den smukkeste samling fliser med maritime motiver, men blandt de øvrige europæiske museer hævder Handels- og Søfartsmuseets flisesamling sig på en særdeles smuk måde. Man kan næppe heller tænke sig en bygning, der bedre end Kronborg egner sig til anbringelse af en samling hollandske

fliser; slottets arkitektur betyder jo et af højdepunkterne for den hollandske renæssance, og fliserne var et dekorativt bygnings-element, som netop blev skabt på den tid. Også historisk set er det rimeligt, at der på Kronborg findes en kvalitativt højstående samling som minde om den store kunstindustrielle eksport fra Holland til søs i 16–1700'erne. Efter den tid følger nedgangen både i handelen og søfarten og i flisernes kvalitet.

Vi har omtalt, at flere af Handels- og Søfartsmuseets ny-erhvervelser tidligere har tilhørt Collectie (samling) Dr. van Tijen i Monnikendam (f. eks. fig. 6, 19, 31, 35). Det kan samtidig bemærkes, at andre stammer fra en anden berømt privat-samling, Collectie Dr. van Bergen i Zeist (fig. 4, 14, 15 og 24).

Almindeligvis kaldes fliser for „kakler“ i daglig tale. Det er imidlertid en forkert sprogbrug, som dog også træffes i Tyskland („Fliesen“ og „Kacheln“). Ordet flise må forbeholdes de fajancerplader, som er forsynet både med tin- og (gennemsigtig) blyglasur, og som oprindeligt blev brugt til gulvbelægning og senere til vægbeklædning. Gulvfliser kaldes på hollandsk „vloertegels“, vægfliser „wandtegels“.

Ordet „kakkal“ stammer fra latinsk „caccus“ (= gryde, kar) og blev anvendt om de lerpotter, som man murede ovne op af. Det mest hensigtsmæssige er da at bruge „kakkal“ for de lerplader, som er bestanddele i ovne (jfr. det danske ord *kakkal-ovn*, som nu ganske vist også i daglig tale bruges om jernovne, skønt det henviser til lerovne). I mange tilfælde har disse en ornamentallighed med fliserne. Endvidere om bloklignende lerplader, som blev brugt i kaminer som beskyttelse mod den åbne ild, før kaminplader af jern omkr. år 1620 blev taget i brug. Sådanne kakler kaldes på hollandsk „*haardsteen*“; de er ofte daterede og ornamenterede under burgundisk indflydelse, f. eks. med reliefportræt af kejser Karl V (død 1555). De har ikke glasur og må betegnes som en mellemform mellem gulvflisen med blyglasur og vægflisen med tinglasur. De er i vore dage ret sjældne; forfatteren ejer en med datering 93 (= 1593) og Karl V's portræt.

Det må derfor også anses for at være sprogligt forkert at tale om „kakkalborde“ for fliseborde, ligesom at man på tysk bruger

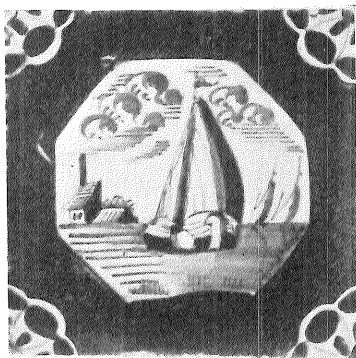

Fig. 38. Hollandsk tjalk; flise, motivet blåt i ottekantet udsnit i manganfarvet ramme; „sponstegel“; hjørneornament: blomst; omkr. 1780–90. – 128×128 mm (243 : 56).

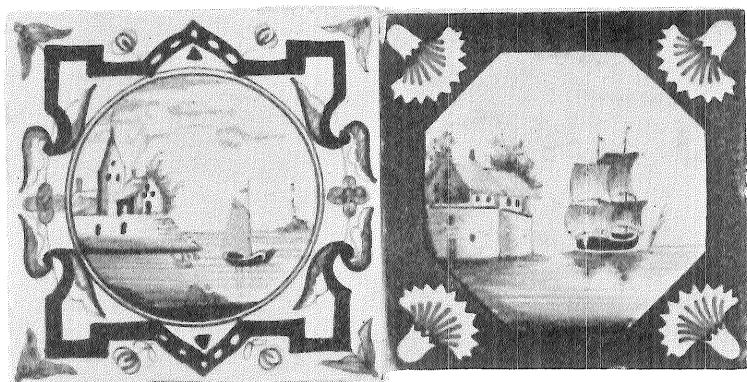

Fig. 39.

Fig. 40.

Fig. 39. Hollandsk kystparti; flise, mangan; „sponstegel“; fantasiramme om cirkel; frisisk; omkr. 1830–40. 134×134 mm (244 : 56).

Fig. 40. Hollandsk kystparti; flise, blåt motiv i ottekantet udsnit i manganramme; „sponstegel“; hjørneornament: blå nellike; omkr. 1875. – 132×132 mm (245 : 56).

udtrykket „gekachelte Räume“ for rum med flisevægge. Det hollandske ord „tegel“ om flise viser tilbage til det latinske „tegula“ (= tagsten), jfr. den engelske betegnelse „tile“ og den franske „tuile“. Helt korrekt kan man betegne de her behand-

lede fliser som *nordnederlandske fajancevægfliser*, i modsætning til f. eks. de polykrome fliser, som brugtes til Kronborg, da slotet blev opført, og hvoraf nogle brudstykker er bevaret i slottets bygningsmuseum. De ser ud til at være fremstillet i Antwerpen omkr. 1580 og er *sydnederlandske fajancegulvfliser*.

Flisen er altid udført som et dekorativt bygningselement i interiørkunsten; den må derfor opfattes som et stykke kunstindustri og ikke som selvstændig kunst. Den må altid betragtes som en del af en større funktion: væggen. I fajanceflisens brogede verden er der imidlertid en skønhed af ikke ringe styrke, og den har opnået højder, som Søfartsmuseets flisesamling giver mange eksempler på. Fliserne giver ikke blot udtryk for bestemte stilarter, men når langt ud over den snævre tilknytning til sted og tid og giver den tænksomme beskuer et skønhedsindtryk af evighedens værdi.

Indramningen af fliserne bør ske så diskret som muligt, idet de skal vises som bygningselementer og ikke fremhæves som selvstændige kunstværker. Museets konservator, Chr. Nielsen, har fundet frem til en ideel indramning med ganske smalle rammer af lyst ubehandlet fyrretræ, der kun dækker siderne men ikke rager op over flisens overflade. Kronborgs hvide vægge er ideelle til ophængning af disse fliser.

Måske kan det være af interesse at opstille følgende liste over særdeles sjældne stykker i Handels- og Søfartsmuseets fajance- og flisesamling, idet det drejer sig om genstande, hvoraf ingen tilsvarende er kendt i hollandske museer og i den foreliggende faglitteratur:

Desserttallerken (fig. 1).

Skål (mangan/blå) med skibsmotiv (fig. 6).

2 fliser med lyserød farve i glasuren: fløjte og havfolk (fig. 11 og 12).

Fragment af skål med skib (fig. 22).

Blå flise med orlogsskib med danske og hollandsk flag (fig. 26).

2 mangan fliser: havfolk (fig. 27 og 28).

6 mangan fliser: fartøjer (fig. 29).

Polykromt flisebillede: kanalparti (farveplanche).

Bordbakke, mangan: Christiansø (fig. 32).

Platte: havneparti i Bolsward (?) (fig. 34).

LITTERATUR

Den danske litteratur om fliser er meget beskeden og står ikke i noget forhold til den stadig voksende interesse i Danmark for gamle hollandske vægfliser. Den danske fliseekspert, mag. art. *Sigurd Schoubye*, Tønder museum, har skrevet tre lettilgængelige arbejder: *Hollandske Fliser fra Tøndereregnet* (Tønder Museum 1949), *Om hollandske vægfliser med skibsmotiver* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1954, 37–52) og *At samle på fliser* (Jeg er samler II (Politikens håndbøger), 1956, 80–92). Af den udenlandske litteratur, som er meget righoldig, skal anbefales en lettilgængelig og yndig lille billedbog, *Das Kachelbuch* af *Catharina Bülow* (Hamborg 1956), samt *Martin Boyken: Fliesen und gekachelte Räume* des 17. und 18. Jahrhunderts (Darmstadt 1956). Lettilgængelig er også den hollandske vejledning af *Ijsbrand Kok: De hollandse tegel* (Amsterdam 1949). Bogen lider dog af for mange urigtige dateringer og bestemmelser. De bedste publikationer er stadigvæk *C. H. de Jonge* og *H. W. Hauser: Oud Nederlandse Majolica en Aardewerk* (1949), samt Prof. Dr. *Elisabeth van Neurdenburg & B. Rackham: Old Dutch Pottery and Tiles* (London 1923), og *E. M. Vis & C. de Geus: Alt-Holländische Fliesen I–II* (Amsterdam 1926–33, i bd. II tekst af Dr. *W. Hudig*). De er imidlertid ikke let tilgængelige. Det ville være at ønske, at der blev skrevet en bog, som kunne give en videnskabelig oversigt over hollandske fliser i Danmark.

Af anden litteratur kan nævnes:

G. Ballardini i: *Bolletino, El museo internazionale della ceramiche Faenza* 1930–55.

J. Belonje: Pottenbakkens en majolica te Alkmaar (De Navorscher 1936).

M. Duhamel de Monceau: L'art du pottier de terre (1773).

J. W. Frohne: Danske Fajancer (1911).

H. E. van Gelder: Een Haagsche fabriek van „Delftsch aardewerk“ (Bredius Bundel 1915).

– *Het grote tableau uit de collectie Loudon* (Bulletin Rijksmuseum, 1956).

Commer de Geus: Oud-Nederlandsche Tegels (1930).

D. Hannema: Catalogus tentoonstelling „Uit de bodem van Rotterdam“ (1942).

Henri Havard: Histoire de la faïence de Delft (1878).

– *La céramique Hollandaise* (1909).

M. A. Heukensfeldt Jansen: Delfts Aardewerk (Rijksmuseum, 1955).

A. Hoynck van Papendrecht: De Rotterdamse Plateel- en Tegelbakkens (1920.)

- Ferrand W. Hudig*: Delfter Fayence (1929).
 – Delftica (Oud-Holland, 1929).
- Hüseler*: Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Fayencen Manufakturen im 18. Jahrhundert (1929).
- Imperial Household Museum*, Tokyo, katalog 1934.
- Sven T. Kjellberg*: Fayansynd i Göteborg (Göteborgs museum, årstryck 1933).
- P. F. Knockenhauer*: Niederländische Fliesenornamente (1886).
- Dingeman Korf*: Oude tegels (De Speelwagen 1955).
- A. Lane*: A Guide to the Collection of Tiles (Victoria and Albert Museum, London 1939).
- Dick Luiting*: Het Maritieme Verleden van de Oud-Hollandse Tegel (De Blauwe Wimpel, 1957).
- Th. H. Lunsingh-Scheurleer*: De collectie Loudon veertig jaar in het Rijksmuseum (Bulletin Rijksmuseum, 1956).
- Benjamin March*: China and Japan in Our Museums (New York 1929).
- Elisabeth Neurdenburg*: Oud-aardewerk toegelicht (Gids Rijksmuseum, 1917).
 – Oud Nederlandsche Majolica en Tegels, Delfsch Aardewerk (1948).
- Nanne Ottema*: Friesche Majolica (1920).
- Gerrit Paape*: De plateelbakker of Delftsch aardewerkmaaker (Dordrecht 1794).
- Ida C. E. Peelen*: Gids Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten, Delft (1923).
- A. Pit*: Oude Noord-Nederlandsche Majolica (Oud-Holland 1909).
- Cecilia Sempill*: English Pottery and Porcelain (1945).
- F. Schmidt-Degener*: Gids Rijksmuseum (1938).
- Stöhr*: Deutsche Fayencen (1920).
- Kai Uldall*: Signerede Kellinghusen-Fajencer (Danske museer I, 1950).
- V. F. Webèr*: Kô-Ji-Hô, Têh, Dictionnaire à l'usage des amateurs et collectionneurs d'objets d'art japonais et chinois, bd. II (1923).
- Gerd Wietek*: Kellinghusen und seine Fayencen (1953).

Til slut rettes en tak til Miss Mary M. McKinney, sekretær i den amerikanske ambassade i København, som har hjulpet med det engelske resumé, der er meddelt i et sætryk af denne afhandling.

Hele museets flise- og fajancesamling pr. 1. maj 1957 er afbildet i nærværende oversigt; billedunderskrifterne kan opfattes som et katalog herover.